

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В. Смолій, Л. Якубова

ДОНЕЧЧИНА І ЛУГАНЩИНА:
МІСЦЕ В МОДЕРНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
ПРОЕКТІ

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Київ – 2015

УДК (477.62)+(477.61):323.1

Смолій В., Якубова Л.

Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. Аналітична доповідь / Відповідальний редактор В.Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 62 с.

На основі дослідження історичної динаміки державних практик регулювання міжнаціональних взаємин на Сході України та інтеграції регіональної ідентичності в загальнонаціональний та загальнодержавний контекст розкриваються властиві регіону форми міжетнічної та соціальної взаємодії, окреслюються сучасні тенденції та перспективи їхнього розвитку. Зазначено, що давно назріле прирощення історично-теоретичного знання з проблематики здатне стати запорукою розробки дієвих програм інтеграції регіональної спільноти до загальноукраїнського соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного контексту. У рамках доповіді запропоновані нові теоретико-методологічні підходи до дослідження взаємодії особливого та загального на прикладі суперечливих і потенційно конфліктогенних взаємовідносин регіонів та ядра націєтворення.

ЗМІСТ

Резюме.....	5
I. Процес українського націєтворення vs. імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.).....	9
II. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті.....	32
Рекомендації.....	53

РЕЗЮМЕ

Предметом розгляду аналітичної записки є реконцептуалізація історії Донеччини й Луганщини та визначення її місця в модерному українському національному проекті.

Попри те, що історіографія, яка висвітлює проблеми історії Донбасу, є доволі представницькою, слід відзначити відсутність цілісних досліджень, що давали б відповіді на болючі питання сьогодення, дозволяли предметно розглянути етапи формування специфічної донбасівської ідентичності й визначити її місце в українському національному проекті. На тлі поворотних віх політичної історії нового й новітнього часу в цій праці реконструйовані не лише обставини колонізації краю та участь окремих етнічних груп у його господарському освоєнні, а й принципи, форми й суть процесів етнокультурної взаємодії, стратегій етнокультурного виживання та суперечності, які вони генерували. Дослідження державних практик регулювання міжнаціональних взаємин на Сході України та інтеграції регіональної ідентичності в загальнонаціональний та загальнодержавний контекст відкриває можливості встановити властиві регіону форми міжетнічної та соціальної взаємодії, окреслити сучасні тенденції та, відповідно, визначити перспективи й потенційні загрози. Давно назріле прирощення історично-теоретичного знання з проблематики може стати запорукою розробки дієвих програм інтеграції регіональної спільноти до загальноукраїнського соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного контексту.

У рамках записки запропоновані нові теоретико-методологічні підходи до дослідження взаємодії особливого та загального на прикладі суперечливих і потенційно конфліктогенних взаємовідносин регіонів та ядра націєтворення. Це дозволило:

- узагальнити основні напрями соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку, як основи процесу націєтворення;
- визначити причини виникнення і фактори загострення міжетнічних конфліктів та регіонального сепаратизму;
- надати сучасну інтерпретацію практикам державотворення, що застосовувалися на Донеччині та Луганщині;
- з'ясувати найбільш дієві інструменти гармонізації етнонаціональних та суспільно-політичних процесів з метою ефективної та неконфліктної інтеграції регіональної спільноти до загальнодержавного простору;
- дослідити феномен регіональної ідентичності;
- окреслити цивілізаційні, соціально-економічні, суспільно-політичні, етнокультурні та ментальні витоки конфліктогенної складової регіональної ідентичності;
- здійснити сутнісний аналіз свідомісних стереотипів, суспільних та історичних міфів, що перебувають в основі процесів етнокультурного синтезу, маргіналізації та асиміляції;
- визначити міру актуальності названих процесів на окремих історичних етапах;
- ввести проблему, яка поставлена у цій записці, в контекст державної національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України;
- обґрунтувати необхідність теоретичних новацій у підходах до трактувань взаємовідносин центру і регіонів, української політичної нації та етнічних меншин з огляду на сучасну геополітичну ситуацію.

Основні висновки:

Сутнісною ознакою регіональної спільноти є її налаштованість на збереження традиційності в її радянському варіанті.

Попри показний інтернаціоналістський вигляд радянської влади вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, підосновою яких стала навздогінна модернізація.

Мовна русифікація в історичній ретроспективі виглядає як магістральний напрям розвитку етнокультурних процесів

у регіоні. Зміни, що відбулися в середовищі донбасівської, на той час ще багатонаціональної, спільноти були лише відзеркаленням загальносоюзної тенденції, що врешті спрямувала природні процеси етнокультурного відтворення та взаємодії на неприродний шлях. Процеси, що нині відбуваються на Сході України, є нічим іншим, як відлунням внутрішніх зрушень у так званих радянських соціалістичних націях, що консервувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії.

Інтеграція Донбасу в загальноукраїнський контекст та його відродження перебуває на шляхах гуманізації його культурного обшину.

Українське суспільство загалом, регіональна спільнота зокрема, нині перебувають перед своєрідним когнітивним дороговказом. Для повноцінного руху в майбутнє їм слід визначитися із тим, що саме вони візьмуть із собою з минулого. Як ніколи гостро стоїть проблема визначення кола місць та об'єктів пам'яті, що складають основу історичної спадщини. Майбутнє Донбасу залежить від його спроможності «владнати» свої стосунки із радянською спадщиною.

Радянська історія Донбасу засвідчує: без послідовної гуманізації та демократизації суспільного життя соціально-економічна модернізація та урбанізація перетворюються на порожній звук. Якщо ідея економічного прогресу не підпорядковується меті соціального прогресу загалом, прогресу людини, зокрема, вона втрачає сенс.

Радянська доба відіграла роль вузлового етапу закладання його сучасних конфліктогенних проблем. Радянська історія Донбасу є свідченням того, що комуністична ідея є утопією, а намагання її втілити в життя обертається масовим терором, соціально-економічною й етнокультурною деградацією.

«Донбаський розлам» є закономірним етапом попереднього розвитку української державності, наслідком недалекоглядності її політичного естемблшменту, який ніколи не усвідомлював повноту геополітичних загроз і не відчував відповідальності перед суспільством.

Аналітична доповідь завершується практичними рекомендаціями стосовно організації подальших досліджень у вказаній проблематиці та оптимізації інструментів держав-

ного управління. Підкреслена вирішальна роль як державних, та і недержавних установ та організацій в реалізації та експертному аналізі дотичної проблематики.

Доповідь підготовлена в рамках дослідницького проекту «Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі». Названий проект є складовою частиною цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні», яка виконується згідно з розпорядженням Президії НАН України від 02.04.2015 р. № 240.

I. Процес українського націєтворення vs. імперські практики маргіналізації на Донеччині та Луганщині (XVIII – початок XXI ст.)

Концептуальне осмислення місця Донбасу в історії України та Росії, як і ролі в ній етнічного чинника, є надзвичайно актуальним. Актуальність цієї проблеми обумовлюється не тільки гостротою «донбаського розламу» та необхідністю протистояння «російському виклику», а й внутрішніми потребами сучасного етапу українського націєтворення.

Якщо російські історики під тиском офіційної доктрини Кремля вже визначилися із власними підходами і не мають загалом намірів відхилитися від дискурсу «Новоросії»¹ (справа лише за селекцією фактичного матеріалу), а також активно «приватизують» концепцію Террі Мартіна про СРСР як «імперію позитивної дії», то завдання, які постали перед вітчизняними дослідниками, видаються значно більш суперечливими і цікавішими. Розмаїття вже існуючих історичних, культурологічних, політологічних, етнологічних підходів до теми формує широке поле для узагальнень та плідної наукової дискусії.

Особливості етнонаціонального ландшафту Донбасу та відповідна йому регіональна ідентичність традиційно пере-

¹ Коли колонізатори не можуть обґрунтувати свого права на територію першійстю освоєння, вони розвивають ідею вищості їхнього внеску в її освоєння (економічне культурне і т. і.). Саме в такий спосіб і народилася переважна більшість дискурсів, які теревенять про винятковий внесок росіян у освоєння Південної України, Донбасу тощо. Поза цими дискурсами на загал лишаються справжні причини, що унеможливили освоєння територій власними силами «тубільців».

бувають в епіцентрі суспільних і наукових баталій. Намагаючись з'ясувати причини проблем, що супроводжують процес українського націєтворення як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні, суспільствознавці цілком слушно звертаються до історії, розуміючи, що в сучасному своєму вигляді Донбас є продуктом попереднього розвитку. Соціально-економічна, суспільно-політична та етнокультурна минувшина Донбасу є непересічним феноменом, що формувався вражаючими уяву темпами. Колонізація й господарське освоєння краю відбувалися в рамках імперських проєктів (російського і радянського), зацікавлених у нівелюванні регіональної специфіки. Втім, не менш потужними чинниками модерної історії Донбасу стали народження й нестримний розвиток українського етнотериторіального проєкту, південно-східні кордони якого проходили Донецьким краєм. В єдності й боротьбі цих різноспрямованих історичних векторів विकристалізовувалася специфіка Донбасу.

Прадавні мешканці Дикого Поля – кочовики (Єдисанська, Буджацька, Джамбуїлуцька та Єдичкульська ногайські орди) – остаточно втратили контроль над ним наприкінці XVIII ст. В 1789 р. їм було заборонено пересуватися кочовищами Південно-Східної України. З цього часу цивілізаційний вектор розвитку Донбасу поміняв свій напрям. На зміну світу кочовиків та воєнним небезпекам, що він породжував, прийшла землеробська цивілізація в її імперській формі. Катерина II продовжувала курс Петра I, щоправда в європейізованій версії просвіченого абсолютизму. В її часи донецький степ став домівкою для десятків тисяч піонерів цілини, що походили з різних країн і народів. Розпочалася епоха бурхливих етнодемографічних процесів: до стихійної селянсько-козацької колонізації додалася низка імперських проєктів, що мали в стислі строки залюднити донецький степ. По суті, однак, завдання імператриці були тими самими, що й у Петра I: швидка колонізація опанованих територій, стабілізація внутрішньої суспільно-політичної ситуації, зміцнення кордонів, своєчасне надходження податків до державної скарбниці, поповнення зростаючої імперської військової потуги рекрутами, забезпечення умов і місць дислокації військ.

На відміну від решти історичних регіонів, імперії не довелося у Південно-Східній Україні долати опір державницьких традицій. Розроблений Катериною II шаблон державного та адміністративно-територіального устрою затверджувався тут автоматично, без будь-яких дискусій, які не було кому вести. Місцева еліта сформувалася впродовж трьох десятиріч шаленої роздачі рангових земель за заслуги під час завоювання провінції чи як аванс за її подальшу колонізацію². Тобто, вона була цілковито імперською, залежною від імператорського двору і позбавленою будь-яких зв'язків із краєм, окрім суто майнових.

Наприкінці XVIII ст. Донеччина та Луганщина, що перед тим були краєм козацьких вольностей та кочовищ степовиків, перетворилися на строкатий не лише в етнічному, а й у соціальному плані регіон. Розділені становими та адміністративними кордонами, тут мешкали представники 27 етнічних груп. 61,3% мешканців тогочасної Азовської губернії склали українці. Більш як втричі поступалися їм росіяни (20,51%), частка греків сягала 7,33%, вірмен – 6,13%, молдован – 2,5%, на решту громад припадало трохи більше 2%³. Отже, абсолютну більшість першопоселенців донецьких степів становили етнічні українці. Більше того, український колонізаційний вектор за своєю потужністю, незважаючи на несприятливу внутрішньополітичну ситуацію, залишався поза конкуренцією, навіть попри фактичну протидію влади стихійній селянській колонізації.

«Переступивши» через Надазов'я, імперська Росія сконцентрувала всі свої ресурси на укоріненні в Причорномор'ї. В той час, як у Криму здійснювалася політика детатаризації, а Одеса перетворювалася на ворота Європи та мульти-

² Мізерна частка російських поміщиків отримала дачі, що обчислювалися тисячами десятин; штабні офіцери – по 1 тис. дес.; обер-офіцери – 500 дес.; іноземні колоністи – по 30–60 дес. на господарство і пільговий період майже в чверть сторіччя. Українські і російські селяни, які були особисто вільними, мали задовольнятися наділами у 5–6 дес. і до того ж сплачувати податки.

³ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – Артемівськ, 2010. – С. 18.

культурне європейське місто, Донеччина і Луганщина існували в режимі завойованих і «підзабутих» провінцій – навіть без сталої системи державного управління. Господарське освоєння набутих земель відбувалося неспішним темпом: завдяки колосальним масивам цілих земель провідною галуззю господарства, як колоністів (скажімо, греків), так і поміщиків залишалося випасне тваринництво. Неминаючі військові тривоги та епідемії, що їх супроводжували, також суттєво стримували прогресування регіону, незважаючи на величезний, і на той час вже розвіданий, промисловий потенціал. Результати колонізації регіону за часів кріпосництва виглядали таким чином: населення зросло більш ніж у 2,5 рази, 72% були українцями, 19% – росіянами. Частка населення іноземного походження стало зменшуватися на тлі неспинного зростання перших двох етнічних складників⁴. Втім, спрощувати тогочасну етнонаціональну ситуацію, наголошуючи на чисельній перевазі української складової, не доводиться.

Колоніальний фактор (попри те, що низка авторів відзначають нетиповість російського колоніалізму⁵) саме в Донбасі набув надзвичайно виразної форми внаслідок того, що його природна (силами переважно українців) і державна колонізація відбувалися впродовж кінця XVIII – першої

⁴ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – Артемівськ, 2010. – С. 36.

⁵ Про це, зокрема неодноразово мовив Андреас Каппелер. Див.: *Каппелер А.* Мазепинці, Малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 8-20. Концепт специфічності російського імперіалізму в завершеній формі представлено в дослідженні: *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, Історія, Розпад. – Л.: Вид-во Українського католицького університету, 2005. – 358 с.; Думки А. Каппелера викликали виразно схвальну реакцію з боку російських дослідників, що використовують їх у якості методологічного підґрунтя новоімперського дискурсу. Про те саме, але в історіографічному контексті див.: *Каппелер А.* «Россия – многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма (сборник). – М.: Новое издательство, 2010 // propagandahistory.ru/books/Kollektiv-avtorov_Mify-i...v...i...-/31

половини XIX ст. шаленим темпом, а згодом ще й хронологічно нашарувалася на епоху Великих реформ. Остання докорінним чином переформатувала засади соціально-економічного та суспільно-політичного відтворення суспільства. На тому етапі колонізація здійснювалася силами українсько-російського етнічного конгломерату, складові якого ще не стали на шлях національного самоусвідомлення. Українсько-російський союз, обрамлений в триєдиний концепт «самодержавства – православ'я – народності», відіграв вирішальну роль в інтеграції «Дикого Поля» у російський імперський проект. Це, однак, не означало, що союз той був збудований на паритетних засадах. Українці були кровно зацікавлені в колонізації Східної України: тут вони набували землю, якої чимдалі більше бракувало в українських етнографічних землях, та намагалися знайти порятунком від закріпачення. Влада ж (в особі російського чиновництва та поміщиків) використала українську колонізаційну енергію в інтересах зміцнення імперії, і не більше того. Колоніальний фактор позбавив чисельно домінуючу етнічну групу – українців – можливостей суттєво впливати на напрямок соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку краю, оскільки вони тут, як ніде в решті історичних регіонів України, складали мізерну частку імперської еліти. Замкненість українців в межах селянського стану залишалася вирішальним фактором їхнього підпорядкованого становища.

Значно сприятливішими були умови соціально-економічного розвитку та етнокультурного відтворення низки нечисленних громад іноземних колоністів, що з'явилися в регіоні внаслідок державної колонізації. Іноземні колоністи складали особливий стан особисто вільних землеробів, зі значними земельними наділами, користувалися в межах колоній правом самоврядування і навіть створили колоністські округи з власною адміністрацією⁶. На таких засадах

⁶ Регламентувалася «Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями». – Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 гг. / Под ред. О.В. Коноваловой. – Том 1. Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. – Одеса, 1998. – С. 28.

відбувалося життя в Маріупольському німецькому колоністському округу та Маріупольському грецькому округу⁷, що цілком розташовувався на теренах сучасної Донеччини.

Втім говорити про те, що вони спроможні були скласти хоч якусь конкуренцію потужному вектору імперської уніфікації, не доводиться. Отримавши від російських імператорів небачені в країнах виходу земельні ділянки, нечувані економічні та станові пільги, колоністи перетворилися на надійну опору імперської присутності. Власне, для цього вони й були покликані російськими самодержцями. Покладені на них сподівання щодо створення осередків зразкових аграрних виробництв вони виправдали. Найбільш виразними були досягнення німців та менонітів. Однак і ціна за статус колоністів була відповідною: цілковита лояльність імперії. Окружні колоністські начальники призначалися для них з числа росіян. Власне, до епохи Великих реформ колоністи жили невеликими замкненими етноконфесійними громадами, не інтегруючись у внутрішнє життя регіону, що їх оточував.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки влади ефективно працював у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій

⁷ Наприкінці XVIII ст. в приазовські степи переселилася пістрява за етнічним складом громада, відома в історіографії під назвою «маріупольські греки». Загальна чисельність переселенців на момент переходу в російське підданство складала близько 18 тис. Умови переселення гарантували особливий статус грецьких поселенців. Греки вимагали, аби в місцях їхнього розселення не було інших етнічних груп. За для забезпечення даної вимоги уряд виселив з Маріупольщини місцеве населення, включаючи дворян. Маєтки останніх були викуплені державним коштом. Адміністративним центром громади став Маріуполь, заселення якого почалося 11 червня 1780 р. Навколо міста розмістилися 22 села. В 1807 р. греки домоглися створення Маріупольського грецького суду та відокремлення автономного Грецького округу. Грецький суд був гарантом автономності Грецького округу й послідовно запроваджував політику штучної ізоляції як Маріуполя, який до 60-х років XIX ст. залишався «закритим містом», так і грецьких селищ. – Див.: *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999.

Росії, але чимдалі, тим більше стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ регіону загалом. Реформи 1860–1870-х рр. стали висхідним пунктом руйнування ідилії колоністських округів. У 1859 р. Грецький округ, в 1871 р. – німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню.

З цього часу були запущені механізми асиміляції етнічних меншин. Провідниками русифікації виступали реформовані школи, суди, земства, а також органи влади та управління. Всі вони перетворювалися на потужні осередки генерування процесів державної, адміністративно-територіальної та етнокультурної стандартизації, які лежали в підоснові модернізації Російської імперії. Згодом саме на них більшовики, а за ними і радянська історіографія покладуть відповідальність за жакливе культурне становище низки етнічних громад. Нестерпні умови існування в царській «тюрмі народів» стануть лейтмотивом дискурсу переможної ходи більшовицької революції 1917 р.

Бездумне культивування ленінської тези про русифікаторську діяльність царату поза контекстом складних соціально-економічних та етнокультурних процесів у тогочасній Східній Україні, означає не що інше, як вульгаризацію історії України. Воно неспроможне дати відповіді на низку важливих питань по суті⁸, оскільки взаємини, що виникали між

⁸ Слід визнати, що мало хто з сучасних вітчизняних дослідників взагалі задаються цими питаннями. Розмірковування науковців не йдуть далі загальнотеоретичних зауважень. Так, Н. Пашина, характеризуючи процеси, що відбувалися в пореформену добу в регіоні зазначала: «Для Донбасу цього періоду були характерні етнооб'єднавчі процеси, що виражалися у етнічній асиміляції природного та насильницького характеру. На розвиток етнічних процесів впливало багато факторів, серед них: соціально-економічна структура етнічних груп та рівень їх суспільно-економічного розвитку, чисельність етнічних груп та їх співвідношення, характер територіального розміщення народів (гетерогенне або гомогенне), ступінь генеалогічного споріднення народів та їх мов, спільність походження, особливості культурно-господарчої діяльності, давність сумісного мешкання, конфесійні особливості та ін.» – Див.: *Пашина Н.П.* Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень

місцевими етнічними громадами в процесі співжиття та взаємодії, виходили за межі простого культурного обміну чи асиміляції. Одне зрозуміло: кількісне домінування українців не забезпечувало їм не те що культурного домінування, але й достатнього для власного етнозбереження впливу. З іншого боку, беззастережне панування російської мови, як мови офіційного спілкування, освітніх і культурних установ у регіоні, також не було рівнозначним русифікації місцевих етнічних громад. Навіть у середовищі багатонаціонального колективу різночинської інтелігенції русифікація лише розпочиналася (це яскраво ілюструє історія грецького, німецького, єврейського просвітницького рухів). Обопільне існування і доволі тісне виробниче спілкування низки етнічних громад як міста, так і села обмежувалося сферою трудових процесів і не викликало ще скільки-небудь помітних зрушень у матеріальній і духовній культурі традиційних громад, що родичалися, спілкувалися у власному – доволі вузькому колі. Земський рух не встиг набрати сили (варто нагадати, що земські школи з'явилися в регіоні, та й то, лише там, де існували земства, наприкінці XIX ст.). Мережа земських шкіл та міністерських училищ зростала в геометричній прогресії, однак результати їх діяльності не варто переоцінювати.

Натомість слід наголосити: перетворення російської мови на офіційну мову та мову міжетнічного спілкування в регіоні на межі XIX–XX ст. ст. неприпустимо, як зазначалося, отожднювати із мовною русифікацією. Справді, життя змушувало всі етнічні громади в офіційному та виробничому житті послуговуватися російською мовою як засобом комунікації, але про мовну асиміляцію в жодному разі не йшлося. Так, німецькі, єврейські та грецькі села мали в своєму середовищі одну–двох осіб, за допомогою яких відбувалося спілкування громади з імперськими органами влади і управління та уповноваженими особами. Однак величезній масі селян російська мова залишалася незрозумілою. Городяни, звичайно, володіли нею на рівні побутового спіл-

кування на базарі, в крамниці, проте родинне життя залишалося сферою цілковитої етнічної традиційності. Змішані шлюби були явищем винятковим. Вони не просто не практикувалися, а й засуджувалися всіма етнічними громадами.

Інтенсивні процеси так званого культурного обміну торкнулися лише двох соціальних груп і набули неспівставного характеру і форм. По-перше, доволі широко вони охопили землевласників і підприємців, які в пореформену добу об'єднали свої зусилля в справі перевладнання державного організму на нових соціально-економічних засадах. Створювані ними сімейні союзи стали основою формування правлячої еліти оновленої Російської імперії, що, у свою чергу плекала нову, позанаціональну, за своєю суттю – імперську – культуру/ідентичність. По-друге, на протилежному полюсі перебувала нова для імперії соціальна верства – робітництво, що, як доведено генераціями російських, радянських, вітчизняних і закордонних дослідників⁹, у своїй переважній масі

⁹ Див.: *Багaley Д.И.* Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. – Т. I. – М., 1887. *Його ж:* Історія Слобідської України. – Харків, 1993; *Дьяконова И.А.* Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – М.: РОССПЕН, 1999; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997; *Курило В.С., Подов В.И.* Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) – Луганск: ЛГПУ, 1999; *Линднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. – К.–Донецьк, ТОВ «ВПП «Промінь», 2008; *Подов В.И., Курило В.С.* История Донбасса: В 3 т. – Т.2: Донбасс в XIX в. – Луганск: Альма-матер, 2004; *Подов В. I., Климов А.О., Бровченко І.Ю.* Історія Луганського краю. Монографія. – Луганськ, 2008; *Подов В.И., Курило В.С.* Історія Донбасу. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка», 2009; *Куromія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – К., 2002; *Михненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945 рр.). – Донецьк, 1999; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. – Киев, 1975; *Пашина Н.П.* Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Дис. ... канд. іст. н. – К., 1997; *Тихонов Б.В.* Переселения в России во II пол. XIX в. – М., 1978; *Його ж.* Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. – М., 1988. та ін.

складалася з російських селян, які не мали в місцях виходу засобів існування. На підприємствах Донбасу вони були поставлені в такі умови існування, що говорити про будь-який культурний обмін, не доводиться. Ця спільнота перетворилася на осередок маргіналізації та об'єкт нещадної експлуатації. Існуючи в цій системі координат аж до 1917 р., вона акумулювала руйнівний потенціал ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів, які працювали поруч із ними на підприємствах, але фактично жили в «паралельному світі», так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася лише розмовною мовою.

Об'єктивно внаслідок навздогінної пореформеної модернізації Російської імперії, що супроводжувалася системним реформуванням суспільно-політичної сфери, наприкінці XIX ст. російська мова перетворилася на мову міжетнічного спілкування в Південній Україні загалом, Східній зокрема. Жодна з мов, що існували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, високої культури. Мови решти етнічних громад поволі витіснялися на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних меншин міцно закріпилося тавро меншовартісності. Низка етнічних громад втратили національну писемність (так було, скажімо, з маріупольськими греками¹⁰). Окремі етноси існували, взагалі не маючи писемної традиції (молдавани, гагаузи, роми тощо). Асимілятивний тиск російської культури пришвидшував розмивання нечисленних міських нацменгромад, і вже на початок XX ст. питання етнокультурного виживання дисперсного населення набуло надзвичайної гостроти.

У змальованих обставинах залучення українського етнічного компоненту до сфери впливу імперського етнічного ядра було завданням державної ваги. Триєдине етноядро

¹⁰ Маємо на увазі втрату новогрецької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах: кафаревуси чи димотики. Маріупольські діалекти, ймовірно, вже в Криму розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

було конче потрібне царату в імперську епоху – саме воно забезпечувало переконливу асимілятивну більшість «Російської» імперії. Воно ж було невичерпним джерелом воєнних, культурних, управлінських кадрів – найчисельнішої в Європі бюрократичної армії, що тримала залізною рукою іногородські й тубільні околиці імперії та асимілювала дисперсні меншини. Однак, не варто забувати, що самі росіяни на той час не були повноцінною нацією (це, зокрема, проявлялося й у розмитості уявлень про межі російського/українського/білоруського народів). Народ, як етнокультурна основа модерного російського проекту, та імперська еліта існували в «паралельних» світах. Саме в таких обставинах найбільш мультикультурний етап етнічної історії Донбасу в складі Російської імперії добігав свого кінця.

В добу пореформеної індустріалізації в імперській Росії дійсно зародилися і почали зміцнюватися осередки етнокультурної маргіналізації та асиміляції, однак не вони визначали традиційне етнокультурне обличчя регіону. Все почало стрімко змінюватися відтоді, як місто поволі трансформувалося в центр суспільно-політичного та економічного життя Донеччини та Луганщини, а Донбас з умовної назви геологічного феномену перетворився на назву промислового району зі специфічними принципами соціальної організації.

Фундаментальні зміни в базисі соціально-економічних процесів, що лежали в основі етновідтворення громад Донбасу як складової частини Східної України, пов'язані з радянською добою. З ними ж пов'язана переважна більшість його сьогоденних проблем.

Попри те, що на Донбасі розміщувалися 7 з понад 30-ти національних районів України, не вони й не політика коренізації (українізації) закарбувалися в пам'яті місцевих мешканців. Міжвоєнний період увійшов в обивательську пам'ять як епоха індустріалізації, впродовж якої Донбас перетворився на флагмана виробничої потуги УРСР. Не національні школи, а новобудови часів сталінської індустріалізації сформували основу ментальної матриці наступних поколінь донбасівців. Щоправда, була й утаємничена складова їх своєрідної «історичної амнезії» – замовчувані, але

від того ще жахливіші згадки про колективізацію і Голодомор, Великий терор і депортації за національною ознакою. Саме вони виявилися вирішальним фактором досягнення лояльності місцевих етнонаціональних громад до радянської влади загалом русифікації зокрема. Радянська масова культура і пропаганда блискуче упоралися із завданням видалення з колективної пам'яті донбасівців цілих шарів свідомості, відповідальних за самоідентифікацію, патріотизм і розуміння терміну «батьківщина». Після Великого терору з його національними справами¹¹ місцеві громади отримали надійне щеплення від будь-якого штаму націоналізму.

Міжвоєнний період по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність регіону. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати «теорії боротьби двох культур».

Кремлівська партійно-державна верхівка розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілившись у значно більш урізаному за початкову версію (Всесвітній Союз Радянських Республік) вигляді, отримав назву «радянський народ». Саме з огляду на Донбас партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денационалізації радянського населення. Врешті, саме Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (а нині частка сільського населення тут є чи на найнижчою в Європі (!)) з життєдайного джерела національної культури

¹¹ «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селаж вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 грека, ув'язнення – 2 (!), Велико-Янисольському – 679 та 45 (!), Волноваському – 175 та 16 (!), Маріупольському – 899 та 21 (!), Старо-Бешевському – 623 та 31 (!), Старо-Каранському – 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому – 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення (Див.: *Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О.* Книга пам'яті греків України. Наукове видання. – Донецьк, 2005. – С. 224–226).

перетворилося на аутсайдера соціального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плінного населення, економічно, ментально і культурно не пов'язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

Нинішні Донецщина і Луганщина за походженням свого населення є найбільш мігрантськими областями України, в цьому вони поступаються хіба що Криму. Аж до подій весни 2014 р. Донбас залишався одним з найбільш мігрантоприймаючих регіонів. Переважна більшість населення промислового Донбасу є мігрантами в 3–2-му поколіннях. Суттєво вищою, ніж пересічно по Україні, тут є частка громадян, що є мігрантами з Росії у першому поколінні. Нагадаємо, що, згідно з даними останнього перепису населення, вздовж українсько-російського кордону історично сформувалася своєрідна дуга, де частка уродженців Росії в населенні значно перевищувала середньоукраїнські показники: Запорізька область – 10,4%, Харківська – 10,6%, Донецька – 11,9%, Луганська – 12,7%, Крим – 18,8% (для довідки: Севастополь – 26,9%). Складаючи в регіоні 56,9%, місцеві українці становлять лише 7,3% від їхньої загальної кількості в державі. Натомість росіяни, навіть попри зменшення громади, порівняно із даними останнього загальносоюзного перепису, становлять 22% від загального числа росіян України. Їхня частка в населенні Донецької області дорівнює 38,2%¹².

Повертаючись до подій міжвоєнного періоду, наважимося стверджувати, що стратегічні перемоги Кремля в справі придушення так званого українського національного відродження 1920–1930-х рр., так само, як і нинішні проблеми українського націєтворення, «гартувалися» саме в Донбасі.

¹² В середньому по Україні показник дорівнював 7,49%. Цікаво, що в Західній Україні та значній частині Центральної він становив від 1,79 до 3,5%, Київській області – 5,19, Києві – 8,06%. – Див.: *Момрик А.* «Русский мір» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naselenna_Skhodu_Ukrajiny_i; www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1..

Розгортання курсу українізації на 180° в доленосних 1933–1934 рр. і набуття росіянами упривілейованого становища «старшого брата» було свого роду генеральною репетицією остаточного переформатування радянської імперії, яка після 1937–1938 рр. лише номінально залишалася країною пролетарського інтернаціоналізму. Наважимося також стверджувати, що вони були б неможливі без філігранно застосовуваних тоді методик маніпуляції масовою свідомістю і без дійової підтримки етнонаціональної політики більшовиків широкими верствами населення.

Більшовики зробили свою ставку на пролетаріат та його ментальність, і не схибили. Універсальною знахідкою тогочасних політтехнологів став своєрідний симбіоз удавано народної влади та насадження стандартів пролетарської культури в якості масової. В патронально-клієнтарних відносинах, що склалися саме в той час, пролетаріату давали можливість відчувати себе гегемоном і диктувати свою волю решті соціальних груп Донбасу. Це своєрідне «загравання» влади (що по факту паразитувала на тілі Країни рад) із найчисельнішою соціальною верствою надало цій владі небачений ресурс стійкості. Побічним наслідком цього хворобливого зв'язку трударів і влади була соціокультурна деградація не лише регіону, а й країни загалом.

Важко пригадати інший такий випадок, де б етнічна більшість зазнала цілковитої й що, найважливіше, стратегічної поразки у питаннях власного етнокультурного і, відповідно, державного розвитку.

Попри показну інтернаціоналістську форму більшовицької влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, основою яких стала навздогінна модернізація. Власне, всією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію неминучої, більше того – історично прогресивної асиміляції. Оскільки ж міста Донбасу так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а лише – поселеннями «при» шахті / заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут зазнали непередбачуваних мутацій. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма відповідними наслідками.

Найстрашніше те, що більшовикам вдалося не лише упокорити етноси Донбасу і знищити в їх середовищі щонайменші паростки вільнодумства, а й фактично витруїти історичну пам'ять народу в усіх її етнічних формах. Неприродно стрімка урбанізація спростила це завдання радянських пропагандистів: на кінець 30-х рр. сільське населення регіону зменшилося в півтора рази, натомість кількість городян зросла вшестеро (!). В 1939 р. вже 68% українців регіону були городянами¹³. На відміну від ситуації 1920-х рр.¹⁴ (за даними перепису 1939 р. з 28 міст Сталінської області росіяни становили абсолютну більшість лише у двох (м. Орджонікідзе та Комсомольськ)¹⁵, українці складали по-важну частку в міському пролетаріаті (на 1939 р. їх в абсолютних числах нараховувалося 1 567 098¹⁶). Однак зростання російської частки пролетаріату Донбасу відбувалося значно потужніше і передовсім за рахунок міграції. Означені тенденції ще більш увиразнилися в другій половині ХХ ст.

В повоєнну добу догма про пролетарський інтернаціоналізм, здавалося, втілилася в радянському Донбасі майже буквально. На пальцях можна перерахувати етнічні групи Радянського Союзу, які не делегували своїх представників до багатомільйонного пролетаріату регіону. Мешкаючи у типових бараках, гуртожитках, сталінках і хрущовках подібних наче близнюки робітничих міст і містечок з однаковими

¹³ Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-4249. – Оп. 1 доп. – Спр. 26. – Арк. 2.

¹⁴ Як переконливо довела Н. Малярчук, росіяни переважали в населенні промислових округ Донбасу: в містах Юзівської округи мешкали 24% від загалу росіян Донбасу, Луганській та Бахмутській – по 19%, у Шахтинській – 17%, Таганрозькій – 16%. Назвемо міста Донбасу, що за своїм національним складом були майже повністю російськими. Передовсім йдеться про м. Кам'янськ (93%), Шахти (90%), Сулін (88%), Таганрог (72%), Дмитрівськ (67%), Єнакієве (66%), Юзівка (65%), Горлівка (53%). У Луганську (46%) та Маріуполі (36%) вони складали відносну більшість. – Див.: *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.) (монографія). – Донецьк, ПП Чернецька Н.А., 2011. – С. 44–45.

¹⁵ У Сталіно їх частка сягала 47% (220 101 особа). – Див.: ДАДО. – Ф. Р-4249. – Оп. 1 доп. – Спр. 26. – Арк. 2.

¹⁶ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). – С. 54.

назвами площ і вулиць, виховуючи дітей у збудованих за типовими проектами садочках і школах, вони стрімко втрачали зовнішні ознаки етнічності. Одноманітний радянський «ширпотреб» перетворював жінок і чоловіків на безлику сіру масу. Хіба що циганські квартали Макіївки та Слов'янська мерехтіли яскравим етнічним колоритом. Затвердження російської мови як мови міжетнічного спілкування підштовхувало радянських теоретиків зробити такий висновок: «ера зникнення/стирання національних відмінностей настала. Не за горою інтернаціоналізація у світовому масштабі». Яким би умотивованим тоді цей висновок не видавався, він був передчасним.

Постійні "довливання" населення та його надзвичайна рухливість стали причиною того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш податливими до засвоєння широко пропорованого міфу про виникнення нової історичної наднаціональної за своєю суттю спільноти – «радянського народу» – принципово нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільноти людей, поєднаних спільними територією, господарством, соціалістичною за змістом культурою, союзною загальнонародною державою й загальною метою – побудовою комунізму. Після відповідних промов Леоніда Брежнєва (на XXIV (1971 р.) й XXV (1976 р.) з'їздах КПРС) дискурс про виникнення в СРСР внаслідок соціалістичних перетворень та зближення трудящих класів і прошарків всіх націй і народностей принципово нової історичної форми етнонаціонального співжиття безумовно запанував у суспільно-політичній і науковій думці. Мовною основою цієї штучної, прискіпливо цензурованої компартійною верхівкою культури, що розбудовувалася штатними діячами науки і культури в річищі «радянського реалізму», з цілком зрозумілих причин була проголошена російська. У повоєнний час вона справляла вирішальний вплив на поступ етнокультурних процесів в усіх союзних республіках. Не був винятком і Донбас. Більше того, саме такі промислові центри та відповідні їм демографічні анклавні виступали плацдармами просування радянського позанаціонального проекту. Не випадково русифікація тут практично не зустрічала опору.

Мовна русифікація в історичній ретроспективі виглядає як магістральний напрям розвитку етнокультурних процесів у регіоні. Зміни, що відбулися в середовищі донбасівської, на той час ще багатонаціональної, спільноти були лише віддзеркаленням загальносоюзної тенденції, що врешті спрямувала природні процеси етнокультурного відтворення та взаємодії неприродним шляхом. Мутація ця, слід зауважити, зачепила всі без винятку етнічні складові СРСР, включаючи й росіян.

І в Російській і в радянській імперіях росіяни розглядалися як системоутворююча етнічна спільнота, а російська мова – як свого роду «цемент», що утримував імперські конструкції. В добу запровадження обов'язкової освіти радянській імперії вдалося досягти найбільшої міцності цього «цементу» та його максимального поширення в решті етнічних громад. Підносячи це як епохальні перемоги більшовицької влади на культурному фронті, Кремль не зважав на той очевидний факт, що культурний рівень носіїв нової радянської масової культури, в Донбасі зокрема, м'яко кажучи, був неспівставний навіть із зразками культури часів імперії Романових, не кажучи вже про сучасний їм навколишній світ. Масовість підміняла якість. Втім, якість, як таку, тим більше в культурі, замінити нічим неможливо. Видаючи факт мовної асиміляції низки етнічних спільнот та засвоєння (часом механічне) ними зразків штучної радянської масової культури на рівні повсякденного життя за утворення якісно нової етнокультурної спільноти «радянський народ», теоретики КПРС видавали бажане за дійсне. Хибність їхніх теоретизувань унаочнилася в епоху розвалу СРСР, зокрема в поверненні, за принципом роботи маятника, низки етнічних спільнот «на висхідну» (народи Сходу, Сибіру та Далекого Сходу, Дагестану, цигани та ін.) і відновленні в новому історичному контексті *традиційних моделей* етнічного відтворення. Не менш болючим і гіпертрофовано контрверсійним процес пошуку нових шляхів етнічного розвитку був у середовищі росіян, які навіть після розвалу СРСР не отримали *свободи вибору власного шляху* і, як і сімдесят років радянської влади, виявилися знов затиснені в прокрустове ложе імперської доктрини. Сучасний етап є насправді вирішальним для

росіян як нації (І. Чубайс¹⁷). Втім, руйнівна енергія, що його супроводжує, надто дорого обходиться Україні.

Отже, процеси, що нині відбуваються на Сході України, є нічим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі так званих радянських соціалістичних націй, що консервувалися й штучно стримувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії. В них у спотворено гіпертрофованому вигляді великоросійського шовінізму унаочнюється і відродження російського націоналізму, природний поступ якого був призупинений більшовиками, і відчайдушна боротьба українського націоналізму за державний суверенітет і відновлення історичної справедливості. Втім, не сама лише вирішальна битва російського та українського націоналізмів відбувається нині на Донбасі, і не лише доля російського та українського проектів вирішується в ній. Йдеться передовсім про збереження геополітичної рівноваги в Євразії та недопущення реінкарнації імперської політичної традиції.

Зважаючи на зазначене вище, розуміти принципову відмінність ментальної матриці сучасних мешканців Донбасу вкрай важливо. Це є не лише основа подальшого наукового заглиблення у вкрай актуальну проблематику, це є життєво необхідний фундамент для розробки довгострокових програм нівелювання «донбаського розламу» в тілі української нації. Важливо усвідомлювати: відмінність ціннісної складової донбасівської ідентичності від сутнісних міфів, які перебувають у підоснові формування будь-якої національної ідентичності, полягає в тому, що знакові постаті та пам'ятні дати донбаського міфу **перебувають поза межами будь-якого національного дискурсу**, російського зокрема.

Основу пам'яттевої матриці донбаських містян складає радянський міф. Ним пронизане все, що оточує місцевого мешканця від народження: всі більш-менш значні події в

¹⁷ Див. приміром: Чубайс І. Разгаданная Россия. Что же будет с Родиной и с нами (Опыт философской публицистики). – М., 2005; *Його ж.* Как нам понимать свою страну. Русская идея и Российская идентичность: прошлое, настоящее, будущее. – М.: ArsisBooks, 2014.

житті міста (перш за все – День шахтаря) відбуваються на центральній площі – ім. Леніна; масові святкування – в Будинку культури, побудованому за радянських часів, чи біля пам'яників радянської доби (Леніну, Орджонікідзе, Кірову і т. і.). Власне, інших історичних пам'яток нема навіть у містах, що мають відносно тривалу історію. Скажімо, перша кам'яна будівля в Слов'янську з'явилася тільки в 1812 р. – це була церква на цвинтарі. Що вже казати, про решту міст, які стали містами лише на середину ХХ ст. чи вирости поблизу шахт в 70-і рр. ХХ ст.? До того ж більшість донбасівських міст переважну частину своєї історії існували як села, неодноразово вщент вигорали за часів лихоліття. Таким вузьким архітектурним, історико-культурним шаром не може «похвалитися» міське середовище в жодному з регіонів України. Власне, в більшості випадків ідеться про його відсутність.

Слід визнати – зрушення, що відбулися в соціумі Донбасу під впливом тривалої в часі політики денаціоналізації, вплинули на глибинні механізми його відтворення. Наприкінці радянської епохи це помітив молодий японський дослідник, що наполегливо працював у донецьких архівах над вивченням історії регіону. Гіроакі Куромія зробив парадоксальний висновок: ««клас» і «нація» – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі»¹⁸.

Сучасне соціокультурне середовище Донбасу дійсно є плідним ґрунтом для процесів етнокультурної маргіналізації: покоління виростили із невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією. Не космополітичною, а саме анаціональною. І саме ця обставина ставить вкрай високі вимоги перед дослідниками, які звертатимуться до вивчення дотичної проблематики. Не менш потужні виклики стоять перед державниками, які мають інтегрувати Донбас у загальноукраїнський політичний та етнокультурний проект.

¹⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – К., 2002. – С. 475.

Надійною основою відповідних стратегій може бути лише розвій фундаментальних наукових досліджень дотичної проблематики.

Історичний досвід Донбасу засвідчує: формування модерної української політичної нації є об'єктивним і, тепер уже зрозуміло, незворотним процесом, який неспроможні зупинити жодні імперські практики. Проте останні спроможні суттєво його гальмувати, відтермінуюючи в часі вирішення низки завдань обов'язкового «дорослішання» цього складного соціального організму, формування й розвитку відповідного йому громадянського суспільства, механізмів взаємодії суспільства і влади.

Націєтворення – наскрізний процес переродження суспільства. Його неможливо «організувати» чи «вигадати». Він має просуватися як згори соціального організму, так і знизу. Цього, на жаль, впродовж 25 років незалежності не спостерігалося не лише на Донбасі, а й у решті історичних регіонів. Намагання згори створити нові смисли і надати українській нації модерної форми досі не стали результативними, оскільки були штучними. Органічний процес націєтворення – тривалий в часі і має пройти кілька етапів. Надзвичайно відповідальним серед них є просвітництво, впродовж якого нові національні смисли не лише генеруються інтелігенцією, а й розчиняються в суспільстві, перетворюючись на органічну складову його ментальності. Українська модерна нація не може народитися раніше, аніж «перетравить» свій радянський досвід, розкриє в ньому все втаємничене і незнане. Фактично йдеться про своєрідне пробудження від вікового летаргійного сну, в який українська етноспільнота була занурена більшовиками. У новому історичному контексті ця спільнота мала виносити, народити нову інтелігенцію. Осмисливши досвід попередників, вона мусила виробити нові смисли і привнести їх у масову свідомість. Знадобився час, два Майдани, аби зміни з уявних почали ставали очевидними. Втім, без акту зовнішньої агресії цей процес навіть узимку 2013–2014 рр. не виглядав незворотним. Анексія Криму, безчинства козачків та «реконструкторів» на

Луганщині і врешті «донбаський розлам» стали катализатором дорослішання «молодшого брата», який впродовж року «перемахнув» кілька десятиріч повільного інфантильного дорослішання.

За окреслених обставин роль суспільствознавців складно переоцінити.

Слід відзначити: пріоритетні позиції в аналізі причин та етапів формування так званої донецької ідентичності міцно утримують політологи, культурологи, соціологи, публіцисти. Впродовж років історики дистанціювалися від дослідження дотичної проблематики, віддаючи перевагу конкретиці соціально-економічної, суспільно-політичної та культурної історії Донбасу, і це не йшло на користь підведення дійсно наукового підґрунтя під пропоновані суспільству концепції.

В результаті дискурс збочився в напрямку культивування низки шаблонів, штампів, умоглядних зауважень, необґрунтованих екстраполяцій, що справляють неабиякий вплив на суспільні настрої. Радянський міф «Донбасу – всесоюзної кочегарки» замінив дискурс «двох Україн», що стараннями політиків вже понад десятиріччя розділяє український електорат. Власне, сьогоднішні події на Донбасі є інверсією протистояння вкорінених стереотипів, що з латентної фази перейшло в активну.

Отже, і суспільство і держава потребують нової історії Донбасу. Не йдеться про «переписування» її в антитезу тій, що була, чи в антитезу «російському виклику». Не йдеться й про огульне засудження радянської спадщини, яке в сучасних обставинах спричинятиме ще глибший суспільний розлам. Йдеться про повноцінне осмислення історичного шляху регіону. Йдеться про те, що історія Донбасу має перестати бути історією шахт і заводів, будівель п'ятирічки, стахановського руху. Вона має перетворитися на багатогранну і поліфонічну історію звитяг і страждань народу.

Настав час переглянути і деталізувати концепти «боротьби двох культур», «двох Україн», «російськомовного Донбасу». В центрі нової історії Донбасу, наповненої Правдою в усій її принадливості і ганебності, має постати Людина. Врешті,

коли обивателі дізнаються, як і чому П. Ангеліна (грекиня з урумського селища Старобешево) стала стахановкою і як заплатила за всесоюзну славу сталінської орденоносиці, найсмачніше «Ескімо» за 22 коп. на паличці перестає здаватися солодким. Тоді ж нарешті відновиться зруйнована більшовиками ланка історичної пам'яті, без опертя на яку говорити про повноцінне націєтворення не доводиться. Це завдання сучасної історіографії є надскладним. Ймовірно жодна з країн світу не знала такого системного нищення історичних засад етновідтворення, спотворення фактів і дискредитації скільки-небудь помітних історичних постатей, як Україна. Наповнення історичної канви Правдою лишатиметься пріоритетним завданням наступної генерації українських істориків. Без відновлення історичної пам'яті на засадах Правди розмови про рух у майбутнє є безглуздими. Інструментів для цього у сучасній історіографії більше, ніж достатньо: це і мікроісторія, й історія повсякденності, й історична урбаністика, й історична антропологія тощо.

З названим вище завданням історична наука потроху справиться. Наступне ж її завдання значно відповідальніше в контексті сучасного етапу українського націєтворення. Йдеться про продукування базових історичних і пам'яттєвих складових модерного українського національного проекту. Завдання це є обов'язковим для всіх сучасних націй, і ми не є винятком.

Попри весь той суспільний негатив, напругу, роздратування і часом природну реакцію зневіри і відторгнення, що спричинив «донбаський розлам» (останні артикулюються в інформаційному середовищі висловами на кшталт: «Як із ними жити в одній країні?», «Відділити і забути», «Ампутувати як гангрену» тощо) його місце у вітчизняній історії та модерному національному проекті має бути врешті чітко визначене. Та ситуація, що Донбас ніби ментально й культурно «завис» поміж Україною і Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування українським суспільством такого собі «статус-кво» щодо умоглядного «російськомовного Донбасу» є прямою загрозою не лише державному суверенітету, а й майбутньому української нації.

Донбас нині – не лише зона громадянського конфлікту, не лише поле «гібридної війни», де борониться український суверенітет, не лише дзеркало, в якому відбиваються попередні політичні помилки та економічні прорахунки влади, а й потужний каталізатор сучасної фази націєтворення, причому по обидва боки умовного «гібридного» кордону. Донбас (не важливо, розуміє нині загал Великої України та мешканці окупованих територій, чи ні) – то є чистилище сучасної української ідеї і горнило громадянського суспільства. Нація народжується у вогні у принципово нових історичних обставинах.

II. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті

Майже анекдотичного тлумачення набуло доволі поширене свого часу гасло «Україна не чує голос Донбасу»: нині воно перетравлене масовою свідомістю і зведене до рівня фріку. Тим часом з'ясування причин того, чому регіональна спільнота та решта України при всій подібності соціально-економічних та політичних завдань, що стоять перед ними, не знаходять слів для порозуміння, боляче відлунюється як у серцях донбаських вигнанців, так і тих, хто лишився на окупованій території. Слід віддати належне не лише російським політтехнологам, а й реальній глибині поточних проблем українського і російського націєтворення, які перетворюють банальне мовне питання на невиліковний затяжний процес повсякчасного протистояння. І це в той час, як системні соціологічні та політологічні дослідження впродовж десятиліть фіксували високий рівень не просто толерантності, а й компліментарності в українсько-російських взаєминах. Не випадково ж це дозволяло говорити про існування українсько-російської культурної коаліції.

В чому ж полягає зерно розбрату? І взагалі чи є воно? Чи не є так зване мовне питання в інтерпретації «руско-мирской» ідеології симулякром, яким зацікавлені політичні сили прагнуть підмінити реальні етнокультурні та етнополітичні процеси та проблеми?

Не позбавлений сенсу висновок О. Рафальського: «... Донбаський регіон до початку війни являв собою певний майданчик, де стихійно – без усвідомлюваної, цілеспрямованої та послідовної політики з боку держави – опрацьовувалися моделі взаємодії та співіснування, а також взаємопоборювання відмінних світоглядних, духовних і культурних цінностей на релігійно-політичному та етнорелігійному

грунті, розгорталася конкурентна боротьба ідентичностей за вплив на особу на рівні духовних і світоглядних цінностей та етнополітичних орієнтацій, тобто на рівні формування та закорінення засад ідентичності особи і спільноти»¹⁹. Віддаючи належне його доречності, варто шукати відповідь на запитання: в чому полягала принципова відмінність цього регіонального «майданчика» від решти складових України, зокрема Західної?

Відмінностей між Східною та Західною Україною безліч – власне, в цьому також виявляється безмежність та розмаїтість світу. Втім є одна визначальна: на Заході України етнонаціональне життя все ще переважно відбувається в живих організамах місцевих громад. Воно все ще доволі міцно прив'язане до традиційного типу відтворення, в якому річний виробничий та календарний цикли найтіснішим чином ув'язані із життєвим циклом і складають єдине ціле. При такому типі етновідтворення народження і смерть, хрестини і весілля, обжинки та збирання врожаю, коляда та вихід у поле, Водохреща й коловорот – це все прояви життя як такого у конкретній національній формі. В такому світі мова – колискових, весільних і поховальних пісень – сакральний атрибут етнічності. Інша справа – мова мегаполісів: мова СМСок, факсів, рекламних оголошень, врешті, написів на стінах. Відповідно і ставлення до неї – передовсім як до засобу комунікації – визначає свідомість людини новітньої інформаційної ери.

В цьому, власне, і полягає базова відмінність поміж Заходом і Сходом України. Один все ще відтворюється в системі координат та естетиці параджанівських «Тіней забутих предків», для другого – етнічність давно втратила свою сакральність. Перший несамовито бореться за універсум державності української мови, другий – просто намагається зробити життя легшим. Попри те, що першому все ж із часом доведеться стати на магістральний шлях світового культурного поступу і позбутися ілюзій провінційності та самодо-

¹⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 399–400.

статності, а другий вже давно перемахнув найтяжчий бар'єр модернізації – від'єднання від «пуповини» традиційного національного культурного середовища (причому, в найбільш швидкий, штучний, невластивий цивілізованому світу спосіб), взаєморозуміння між ними дійсно ускладнене. Але це не означає, що його не варто прагнути.

Другою сутнісною ознакою регіональної спільноти є її налаштованість, як це не парадоксально, на збереження традиційності – але в її радянському варіанті. Подібно до сучасної Росії, регіон болісно і неадекватно сприймає переможну (передовсім ментальну) ходу європейської цивілізації. Сприймає як наступ на базові принципи своєї унікальності, протиставляючи йому махровий консерватизм. Як цілком слушно зауважував О. Рафальський, «наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Донбас виконував справді історичну місію в Російській імперії, а потім в СРСР, будучи локомотивом двох промислових революцій. Ця історична місія і її усвідомлення сформували своєрідну в культурно-психологічному та соціальному плані етноукраїнсько-російську регіональну громаду, основу якої становили шахтарі й робітники заводів»²⁰. Відтоді минуло багато часу, а затверджений в повоєнну добу міф продовжує жити своїм власним життям, не даючи при цьому жити сучасним мешканцям регіону.

Регіональна спільнота Донбасу й досі не зрозуміла, що етап промислової величі «Всесоюзної кочегарки» в минулому, й автоматичне повернення в минуле неможливе. Схилок «зірки» Донбасу – промислового регіону, що виступив локомотивом міжвоєнної модернізації та повоєнного відновлення економіки в якості ресурсного додатку до промисловості СРСР – був невідворотний. Не вина, а біда України в тому, що вів припав на добу її суверенізації та становлення. Тягар радянського неамортизованого мотлоху, що вимагав колосальних щорічних капіталовкладень як на консервацію, так і на демонтаж чи модернізацію, був просто таки непідсильним для пострадянської економіки молодій країні, що впродовж

²⁰ Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 424–425.

1990-х перебувала в затяжній глибокій кризі. Слід визнати, що Україна не спроможна була справитися із викликами, що постали перед нею в контексті тогочасних проблем стосовно реструктуризації господарського комплексу Донбасу. Жодна з пострадянських республік та й країн колишньої співдружності не спроможна була б справитися із ними. Додатковим ускладнюючим фактором виступила чорнобильська рана, яка несподіваним тягарем лягла на деградуючу економіку держави в найтяжчий період її зростання.

Втім жахіття тогочасної соціально-економічної деградації Донбасу можуть здатися «квіточками» порівняно із тими «ягідками», що очікують на нього за продовження сьогоденної ситуації. Справа в тому, що пострадянська криза вразила передовсім монопрофільні міста й селища. Копанки стали символом їх соціально-економічної деградації, перетворивши повоєнні «комсомольські будови» на новочасті гетто. Новомодерна потуга Донбасу постала на плечах промислових урбаністичних гігантів – Донецька, Маріуполя, меншою мірою Луганська – які на початку нового тисячоліття, завдячуючи активності місцевих бізнес-еліт, перетворилися на центри ділової і виробничої активності, зіперті на багатопрофільні комплексні і монополістичні водночас фінансово-промислові корпорації. Гасло «Донбас годує Україну», слід зазначити, по-різному розумілося мешканцями прикопанкових гетто та цілком європейських донецьких хмарочосів.

Ті, хто затіяли колотнечу із відокремленням Донбасу, абсолютно не уявляли міри його зв'язку із Україною та її внутрішнім ринком. Справжній приєрх ери Донбасу розпочнеться відтоді, як зупиниться виробництво і збут продукції цих модерних острівців стабільності, своєрідних «точок зростання» економіки Східної України. Разом із тим, як Донецьк перетвориться на суцільну зону напівтіньового дрібного бізнесу та ринок споживання найпростіших товарів народного вжитку, рухне Донбас – у тому сенсі, який прийнято вкладати в це слово. Його буде відкинуто не на десятиріччя – на сотню років назад.

Отож, майбутнє Донбасу як жодного з регіонів України залежить від його спроможності «владнати» свої стосунки із радянською спадщиною. Ми далекі від того, аби закликати

мешканців регіону відмежуватися від власної історії – певне, це було б щонайменше непрофесійно. Ми закликаємо звернутися до неї, аби зрозуміти, що історія про трудовий подвиг Донбасу – то лише частина його реальної історії.

Останнім часом стало популярним зауважувати, що історія вчить того, що вона нічого не вчить. Розхожий каламбур віддзеркалює рівень масової свідомості. Між тим саме в історії наче на долоні видні витоки всіх сучасних суперечностей та проблем. Адже на розвиток соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів потрібні десятиріччя, і те, із чим стикаються мешканці сучасного Донбасу – то є продовження його минувшини.

У зв'язку із висловленим вище слід наголосити – саме радянська доба відіграла роль ключового етапу формування його сучасних проблем. *Відзначимо лише найгостріші з них.*

За 30 років – з 1939 до 1969 – в Україні кількість міст і селищ міського типу зростає з 733 до 1242 (на 63%²¹). «Темпи» – це слово було улюбленим штампом в арсеналі партійно-радянських пропагандистів. «Темпи» були вирішальним фактором у проголошеному змаганні із розвиненими країнами. «Догнати і перегнати» – ця ідея фікс форматувала не лише свідомість радянських громадян, а й їхнє життя. Слово «якість» у ньому не лишалося місця. Життя радянських людей впродовж десятиліть визначалося не в системі координат поняття «якість життя», а в системі координат поняття «щоденний подвиг».

«Оцінюючи минуле, сьогодні наймовірно важко визнати, що багато втрат тих років були марними, що можна було обійтися без голоду та втрат, без нелюдського напруження та безмежної самовіддачі. Адже мова йде про мільйони людей, багато з яких щиро вірили в необхідність жертв та злигоднів, до кінця впевнених у своїй історичній правоті»²². Звичайно, можна сперечатися про чисельне домінування тих, хто був

²¹ Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник. — К., 1974. — С. 8.

²² Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – Донецк: Сталкер, 1998. – С. 241.

переконаний у «необхідності жертв та злигоднів». Певніше, пресловуту більшість переконали у невідворотності жертв, поставили в такі умови, де вибору не було. Колосальні гуманітарні, соціальні та демографічні втрати, жертви та випробування були платою Донбасу, як і України, як і Росії за амбіцій та ілюзії купки політичних авантюристів, які не вважали за потрібне рахуватися із історичними, соціальними та економічними законами і прагли створити комуністичну утопію за будь-яку ціну. Тобто – ціною життя і здоров'я мільйонів людей.

У зв'язку із зазначеним вище, слід наголосити – допоки уявний Донбас не позбавиться комплексу жертви в сенсі благодійника України, і не усвідомить свій реальний статус жертви – в сенсі жертви комуністичного режиму, його майбутнє залишатиметься під загрозою.

Відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, вчорашні селяни зустрілися в містах Донбасу «із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов... Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста як системи, що саморозвивається, у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов до пристойного життя»²³. Радянська влада була не така вимоглива до надання статусу міста як царська. Для неї основним був критерій чисельності населення. Втім, так само як новопосталі в часи сталінської індустріалізації міста не були містами в повному сенсі цього слова, не був таким і пролетаріат, що їх замешкував. Це була його своєрідна сталінська демоверсія. Так само як і колгоспне та радгоспне селянство – абсолютно умоглядні класи, що не мали жодного стосунку до марксової теорії.

Радянська історія Донбасу засвідчує – без послідовної гуманізації та демократизації суспільного життя соціально-

²³ *Гогохія Н.Т.* Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. XX ст. // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє.* – Луганськ, 2006. – С. 310–326.

економічна модернізація та урбанізація перетворюються на порожній звук. Якщо ідея економічного прогресу не підпорядковується меті соціального прогресу загалом, прогресу людини зокрема, вона втрачає сенс. На прикладі Донбасу це видно якнайкраще. У Луганській області, на території якої на зорі радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%. Але чи позначалося це позитивно на якості життя луганчан?

Результати більшовицької урбанізації співставні із результатами заявленого ними на зорі узурпації влади «перестрибування» через соціально-економічну формацію. Найбільш важливий урок радянської історії полягає в наступному – ані подолати соціально-економічну формацію впродовж життя одного-двох поколінь, ані штучно прискорити соціальне і ментальне дозрівання суспільства, ані виростити повноцінні міста без усталених сторіччями традицій міського життя неможливо. Це – профанація і політична афера. Наслідки таких експериментів, передовсім у ментальній сфері, надзвичайно тяжкі.

Вигаданий в радянські часи міф «пролетарської слави», констатує В. Торба, в період незалежності обернувся для мешканців болючим тягарем і розбився об потребу виживання²⁴. Донбасу понад усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу – і до настроїв тих прошарків населення, які у 90-і роки реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, насилля тощо. Серед мешканців регіону, що стали заручниками історичного зламу, знайшлося чимало тих, хто в стані екзальтації схопився за автомат. Кілька десятиліть поспіль культивована комуністично-партійним проводом пролетарська матриця мислення відіграла в цьому не останню роль. Домінування в суспільному дискурсі так

²⁴ *Валентин Торба*. Окупація Донбасу розпочалась задовго до трагічних подій весни-літа 2014 року // zik.ua/.../valentyn_torba_okupatsiya_donbasu_...

званого "більшовицького пролетаризму" – це і є основне джерело проблем Донбасу.

Регіональній спільноті важко буде позбавитися цієї складової радянського ментального спадку, здається, він на-мертво зрісся із нею. Тим часом життєво важливо донести до неї доволі просту думку – у будь-якому регіональному соціумі всі соціально-класові групи є життєво важливими для повноцінного розвитку. Лише фізично працювати не досить для того, аби соціум рухався вперед.

Втім, не менш важливо, що б і українська влада усвідомила – інтеграція Донбасу в загальноукраїнський контекст та його відродження перебуває на шляхах гуманізації його культурного обшину. Власне, опертя на людський потенціал Донеччини і Луганщини має стати стратегією його інтеграції до загальноукраїнського проекту та відродження. Зважаючи на історичний досвід Донбасу, слід наголосити, що ставка на потенціал ресурсної економіки в сучасному контексті приречена на поразку. Вона лише продовжуватиме агонію «Всесоюзної кочегарки», замість того, аби наповнити регіон новим життям і новими сенсами. Донбас потребує перспективи, високої мети, інтегрованої в загальноукраїнський національний проект. Донбас життєво потребує мрії, а не лише добробуту.

Наступною за частотою згадувань є теза про русифікованість Донбасу та його відразу до всього українського. На підтвердження її традиційно наводяться дані соціологічних опитувань. Водночас важливо розуміти, що соціологічні опитування, які впродовж років незалежності відображають непоказний рівень актуальності національного загалом, мовного зокрема питань на Донбасі, фіксують результат соціальної політики радянської влади без пояснення причин і часу формування феномену національної індиферентності донбасівців. Загальноновживаним штампом стала апеляція до політики русифікації тоді, як варто говорити про те, що наприкінці 1930 – впродовж 1940-х рр. етнокультурне поле Донбасу було, так би мовити, «переоране до глини». Власне ідеться про тотальне знищення первісного етнокультурного ландшафту регіону та системи етнонаціональних відносин, що йому відповідала.

Попри показний інтернаціоналістський вигляд більшовицької влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, підосновою яких стала навздогінна модернізація. Власне, всією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію неминучої, більше того – історично прогресивної – асиміляції. Та оскільки міста Донбасу, власне, так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а лише – поселенням «при» шахті / заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут непередбачувано мутували. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма невідворотними наслідками.

Замість того, щоб транслювати заявлені штампи про русифікованість Донбасу, варто подивитися на нього, як на відкриту демографічну систему, що повноцінно не справляється з культурними, політичними і техногенними навантаженнями модерної доби. Саме через відкритість та нестабільність цієї системи «русскомирские» гасла тут спрацювали.

Концепт «русского мира» являє собою похідну від «уявленої», сконструйованої етнокультурної та релігійної спільності. Східнослов'янські народи – українці, росіяни, білоруси – в ньому позбавляються ознак автентичності та означаються колективною полісемантичною назвою «руські/русские». Слід окремо наголосити, що це – не самоназва реально існуючих етнічних організмів, а реінкарнована окремими політичними та церковними ідеологами мислеформа, час поширення якої в якості колективної самоназви трьох етнічно споріднених народів припав на часи етнічної мобілізації, отожд, давно минув.

Тим часом наукове та духовне осмислення феномену так званого східнослов'янського плавильного тигля залишається найгострішою проблемою інтелектуального простору України. Штамп «плавильного тигля»²⁵ на загал блокує бажання подивитися на етнокультурні процеси в пострадянському

²⁵ Він, до речі, останнім часом доволі активно переосмислюється західними інтелектуалами, які наголошують, що навіть в американському суспільстві, яке править за класичний його приклад (що власне і дав йому назву) про зникання певних етнічностей не йдеться.

Донбасі під інакшим кутом зору. Застосування усталених уявлень неминуче заводить розмірковування у певні умовляльні конструкції. Скажімо, глава УПЦ митрополит Володимир свого часу наголошував, що, на відміну від західноукраїнського, «східноукраїнський світ ... сформувався в результаті творчої взаємодії української та російської культур». Першоієрарх вважав надто категоричним висновок С. Гантінгтона про цивілізаційний розлам України і твердив, що церква покликана «ініціювати народження соціокультурного простору, в якому антагонізм західних і східних елементів культури буде творчо переплавлений у синтетичну єдність на засадах православної традиції»²⁶.

Ніхто, певне, не заперечуватиме, що синтез є не менш продуктивним напрямком культуротворення, аніж виділення нових культурних феноменів зі спільного ядра. Справа ж бо не в тому, що автентичність української та російської культур ставлять під сумнів цілісність і незмінюваність обстоюваної церковними ієрархами «православної традиції». Проблема в тому, що ієрархи та політики, так би мовити, «приватизували» результати українсько-культурної взаємодії задля умовного «руху назад у минуле». Нав'язливе бажання деяких політичних діячів повернути колесо історії у зворотному напрямі вочевидь обумовлюється не тільки архаїчністю мислення окремих представників політичної еліти, інтелігенції та ідеологів церкви. Ідеться про неготовність регіональної спільноти відповідати на виклики сучасного – вже давно чітко структурованого за національною ознакою світу. Ідеться про системне відставання від провідних суспільно-політичних трендів, спричинене затяжною трансмутацією пострадянських державних організмів Росії та України.

В світлі «рускомирських» ідей намагання використати властивий низовим українсько-російським зв'язкам інте-

²⁶ Доповідь митрополита Київського та всієї України Володимира на Архієрейському соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008 р.) «Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.orthodox.org.ua/uk/node/3165>

гральний характер, названий свого часу І. Кононовим «українсько-російською домінуючою коаліцією», як уявляється, набуватиме якісно нових конфігурацій. Не секрет, що і раніше цей так званий «союз» мав доволі обмежений люфт реалізації – на рівні виробничого, повсякденного та сімейно-шлюбного життя пересічних обивателів. У тому, що стосувалося суспільно-політичного, а ще більше бізнесового життя регіону – про жодний альянс не йшлося. В цих сферах етнонаціональні відносини точніше можуть характеризуватися терміном «конкуренція», а в певні періоди суспільно-політичних криз (таких, скажімо, як 2004 р., 2013–2014 рр.) йшлося й про відверте протистояння. Однак, попри всі негаразди воно не було непримиренним.

Саме тому, незважаючи на намагання втягнути в анонсований російськими масмедіа братовбивчий конфлікт широкий загал мешканців регіону (тобто, безпосередніх носіїв взаємин «українсько-російської домінуючої коаліції») і надати йому ознак універсальності, чимдалі виразніше події «русской весны» набували рис неприхованого втручання іноземних за походженням сил і доктрин, позбавлених насправді широкої підтримки місцевого населення.

Тим часом вигляд «русского мира» на Донбасі у віддзеркаленні російських та українських масмедіа змушує шукати відповіді на запитання: що стало причиною та спусковим механізмом загострення ситуації? яким чином у переліку претензій і вимог донбасівців до Києва поєднуються неподєднані ідеї? Співіснування взаємовиключних гасел, міфів та візуальних образів, стиснених у просторі й часі, наводить на сумні думки чи то про «всеїдність» донбасівців, чи, принаймні, про нерозбірливість у споживанні та тиражуванні складових «советско-русскомирского» міфу, в якому сюрреалістичним химерним чином постать Й. Сталіна приросла ангельськими крилами, а ленінсько-троцькістські сценарії унезалежнення радянських республік трансформувалися в доктрину визволення одновірців від гноблення «всесвітньої імперії зла» – США. Алогічність подій 2014–2015 рр., полярність оцінок їх як масовою свідомістю, так і експертним середовищем примушує дослідників шукати причини аномального ментального розколу. Зрозуміло, що

«відмінний історичний досвід у різних регіонах України створив політичні культури та ідентичності, що дуже різняться»²⁷. Втім виявлення цих відмінностей та ще й у таких одіозних формах неможливо пояснити лише історичними факторами (цілком природними, однак, які ніколи раніше не призводили ні до чого подібного). Йдеться фактично про інформаційне отруєння, з яким масова свідомість за відсутності чітких ідентифікаційних опор, справитися виявилася неспроможна.

Нині у суспільстві жваво обговорюється питання про трансгенераційні травми і про те, що вони нівелюються на етапі існування четвертого покоління. Історичний досвід України в його радянській складовій, є суцільно травматичним. Причому, кожне наступне покоління, акумулюючи на генетичному рівні страхітливий досвід попередників, примудрялося переживати власну катастрофу (і не одну). Не є винятком і покоління 90-х рр., яке соціологи традиційно називали втраченим. Нині «втрачене покоління» в українському Донбасі, як і Росія, активно заявляє про своє право на керування у політичних структурах, намагаючись отримати реванш за втрачені надії та ілюзії. «Реалізатори будматеріалів на ринках, хронічні безробітні, організатори святкувань у дитячих садках отримали статуси «міністрів», «депутатів» і «мерів». Саме в таких статусах вони почали з'являтися у новинах у прайм-тайм. Лідерами квазідержав їх зробили не виборці, а телеканали і газети РФ», – слушно зауважує Д. Казанський²⁸. «Русская весна» стала зоряним часом «невдах» – часом, коли відкрилась можливість переписати життя наново. Їхні цілі химерним чином співпали з планами політичної еліти східного сусіда.

Втім не лише зовнішньополітичні фактори впродовж років спричиняли дисплазію масової свідомості донбасівців. Потужним генератором відцентрових ідей виступала й по-важна частина українського політикуму. Українські кан-

²⁷ Химка Джон-Пол. Історичні передумови регіонального конфлікту в Україні // ukraine.politicalcritique.org/.../istorychni-pered...

²⁸ Денис Казанский. Война, как реалити-шоу // ukropnews.com/article/_8811.html

дидати в президенти часто користувалися послугами кремлівських політтехнологів. Послуги їхні, слід визнати, були не лише ефективними (в сенсі – гарантували президентство), але й несли потужну конфронтаційну складову. Абсолютно типова в російському політичному просторі, така, що давно знищила реальні вияви народовладдя, ба, навіть кволі ознаки самостійного політичного думання, вона будувалася на енергії протиставлення та нацьковування регіональних (в російській дійсності це, скажімо, традиційна російсько-чеченська дихотомія), соціальних (народно-олігархічна дихотомія), етнічних (російсько-єврейська, російсько-кавказька тощо дихотомія) спільнот. Всі вони, включаючи останню – під історично звичним лебедівським конструктом «боротьби двох» культур, експлуатувалися практично всіма політичними силами України – всіма більш-менш харизматичними лідерами. Завдячуючи їм, інерція розбрату з передвиборчих платформ плавно перенеслася до Верховної Ради, а вже звідти – з телеекранів, що її трансливали – стала нормою повсякденного життя України. Боротьба кланів за вирішальні важелі державного управління та фінансові потоки обивателем почала сприйматися як цивілізаційне протистояння Заходу та Сходу. Жодного захисту від цієї мани окрім доброї волі кандидатів/президентів/депутатів не було. Населення незалежно від своєї регіональної, етнонаціональної приналежності стало заручником російських політтехнологій на своїй власній землі.

Впродовж багатьох років Донбас залишався в зоні монопольного (монопартійного) впливу. Партія регіонів вміло винищувала паростки громадянського суспільства та конкурентів з інших партій, використовуючи для цього всі важелі: і адміністративний ресурс, і тісні взаємини з обраним конфесійним напрямом, і особливості етнонаціональної структури населення, і його корпоративні інтереси.

Варті уваги зауваження місцевих активістів щодо ролі, яку відіграли в розгортанні подій весни 2014 р. марксистські ліві групи. Не меншої уваги заслуговують і висновки про те, що агентурний кордон РФ в регіоні пролягав не крізь маргінальні групи (як це зазвичай говорять масмедіа), а крізь ПР та КПУ. Однак і цей висновок видається найпростішим. Як

цілком слушно зауважує Станіслав Федорчук: «... люди, які захоплювали Верховну раду Криму, приїхали після цього на Донбас, аби і далі допомагати російським спецслужбам по суті знищувати регіон і українську владу. Досі не дана оцінка СБУ й МВС Донецької області, чиї співробітники не просто перейшли на бік російської армії та спецслужб РФ, а й стали основою колабораційних військ. Завдяки їх базам (місцевої міліції і місцевого управління СБУ) «ДНР» удалося влаштувати у Донецьку масштабні репресії проти українських активістів і створити атмосферу страху й антиукраїнського геноциду в Донецьку»²⁹.

Варто погодитися із зауваженням В. Войналовича та Н. Кочан про те, що «регіональний кримінально-олігархічний політичний істеблїшмент на середину 1990-х рр. перетворив Донбас на закритий від впливу центральної влади анклав»³⁰. Варто додати лише, що Київ ця ситуація значною мірою влаштувала. Столична еліта пішла шляхом найменшого спротиву, розподіливши сфери впливу поміж своїх прибічників і супротивників, зберігаючи такий собі статус-кво, сподіваючись, певне, змінити все собі на користь, накопичивши вирішальну перевагу сил. Однак боротьба еліт не припинялася, етап дикого капіталістичного накопичення внаслідок багатства природних ресурсів тривав, отож, час централізації управлінських ресурсів і використання їх на користь країни та її народу, вирішення низки соціально-економічних проблем повсякчас відсувався у прекрасну, але далеку перспективу.

Аналізуючи новітню історію регіону в контексті історії України, можна зробити невтішний висновок: «донбаський розлам» є природним і закономірним етапом попереднього розвитку української державності і непослідовності дій її політичного естеблїшменту, який ніколи не усвідомлював

²⁹ Станіслав Федорчук. Путин одурачил Україну картинками «чорного Донбасса» // obozrevatel.com/.../82634-godovschina-dnr-rabota-nad-oshibkami-putin...

³⁰ Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 12.

повноту загроз і не відчував відповідальності перед суспільством.

Незалежність, отримана як безкоштовний дарунок Всевишнього, була використана не для розбудови державності, за яку впродовж століть боровся український народ, а для переформатування соціально-економічних відносин, політичних та бізнеселіт, передусім – територій впливу і власності, нестримної гонки особистого збагачення.

«Донецькі», так само, як і «дніпропетровські» та решта регіональних кланів, сконцентрувавши в своїх руках регіональні адміністративний, виробничий і електоральний ресурс, швидко відсунули на другий план політичного життя національно-демократичні сили, часто використовуючи по статі шестидесятників у власних інтересах. Набір засобів та інструментів руху регіональних кланів до влади був універсальним і відрізнявся хіба що особистою харизмою лідерів та потужністю регіонального базису.

Затвердження «донецьких» на верхівці політичної піраміди у післямайданну добу стало закономірним наслідком суперечливого політичного розвитку України. Кваліть і непослідовність президентства В. Ющенка, нескінченна і безпринципна боротьба між президентом і прем'єр-міністром привели до дискредитації ідей Майдану 2004 р., обличчям якого (не по своїй волі) вони стали, ідеї якого реалізовувати не могли.

Реверс виборця в бік «сильної команди господарників» не став заспокійливою «пілюлею» ні для українського політикуму, ні для українського суспільства. Балансуючи в межах дискурсу «двох Україн», чублячись і відбираючи один у одного майно (не гребуючи банальним рекетом у новітній версії рейдерських захоплень), влада не помічала того очевидного факту, що в такому форматі ресурс політичного проекту під назвою «Україна» наближається до свого логічного кінця:

- сфери впливу були давно переділені;
- не лише у регіонах, а й у Києві розпочалося нічим не обмежене варварське поглинання не тільки дрібного, а й середнього та великого бізнесу на користь «сім'ї»;
- судова і виконавча гілки влади виступали статистами у цій справі, по суті узаконюючи процес завершення олігархізації економіки країни;

- суспільство низкою інформаційних інтервенцій вміло переключалося на поточні дрібні проблеми;
- опозиція перетворилася на політичного блязня;
- Захід і Росія зберігали умовний нейтралітет, очікуючи, чим завершиться епопея проголошеного В. Януковичем і ніби послідовно відпрацьовуваного євроінтеграційного курсу.

Суспільство, загнане в рамки життя «по поняттях», саме із ним пов'язувало перспективи виходу України із замкненого кола нереалізованих можливостей і втрачених перспектив.

Відмова В. Януковича (під очевидним і незаперечним тиском Кремля) від програми євроінтеграції була глобальним стратегічним прорахунком. Вона здетонувала українське суспільство і вберегло, як це не парадоксально звучить, Україну від ще більшої катастрофи, аніж анексія Криму і «гібридна війна» на Донбасі.

Саме в контексті найжорстокішого для України геополітичного потрясіння з усією очевидністю виникло запитання: яку державу будували в Україні впродовж останніх 24 років? Чи про таку державу мріяли кілька поколінь українців?

У широкому суспільному середовищі побутувала думка, що існуюча держава була доволі зручна для безлічі її «громадян» (у ній усе можна було «вирішити», принаймні багатьом так здавалося). Однак, попри свою «зручність», така система не має нічого спільного із цивілізованою державою. До того ж, у такому вигляді вона нежиттєздатна. Бо корупція, яку на побутовому рівні часто розцінюють як механізм вирішення власних проблем шляхом хабара чи застосування важелів адміністративного впливу, на глобальному рівні є нічим іншим як механізмом узурпації влади і позбавлення народу України (як суверенної соціально структурованої спільноти) владного суверенітету.

На руїнах піднесених мрій М. Грушевського, С. Петлюри, В. Чорновола сформувалася новітня версія корумпованого симулякру державності, в якій реальна влада та її конституційні засади існують у різних реальностях; закон обслуговує інтереси можновладців, а пересічний громадянин змушений задовольнятися номінальністю закону; наглухо зачичені соціальні ліфти перетворюють усі еліти в замкнені корпорації.

Феодална монархія, слід зауважити, набагато правдивіша і прогнозованіша за корупційний державний симулякр. Принаймні в ній «правила гри» чітко визначені. В корупційному симулякрі попри найбільш демократичну конституцію, декларовані громадянські права та свободи, реальне право, включаючи й базове право на життя, визначається щаблем перебування у корупційній піраміді. Крім того, величезна маса пересічних обивателів знаходиться взагалі поза її контекстом, а їх реальні (не слід плутати із конституційними) права – не більші, аніж у середньовічних смердів.

Попри це український євроінтеграційний курс не видавався таким вже фантастичним ні українському політикуму, що розглядав його як шлях імплантації власних цінностей (ментальних і фінансових) у європейський цивілізаційний контекст, ні пересічним мешканцям, які прагнули вигідніше продати свої здібності на європейському ринку праці.

Отож, певний статус-кво між владою і суспільством на час перехідного періоду забезпечував існуючій системі доволі значний запас міцності.

Така ситуація, здається, влаштуувала чи не більшість населення України, яка, однак, культивуєчи попередні принципи її функціонування, більше того, сепаруючи їх, не розуміла однієї простої аксіоми: подібна система, як зазначалося, в принципі є нежиттєздатною. Система або самознищується, переформатовуючись на інших соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних засадах, або поглинається зовнішнім оточенням. При першій більш-менш виразній загрозі зовні вона розвалюється наче картковий будиночок. Саме це і спостерігалося на Донбасі навесні-влітку 2014 р. Кількох сотень заїжджих «реконструкторів», переодягнених російських спецназівців і кадірівців, підкріплених інформаційною атакою російських масмедіа, виявилось цілком достатньо, щоб кількасоттисячний адміністративний апарат перейшов на сторону російського десанту і фактично здав регіон. Розгубленість і дезорієнтація населення відіграли лише на користь цьому. Фактично й досі українське суспільство відчуває великі ускладнення із аналізом та оцінкою тогочасних подій.

Так звані «ватники» і «вишиватники» сперечаються, хто винен у тогочасних подіях. Застосовуючи, здавалося б давно засуджений історією сталінський принцип колективної відповідальності, обиватель, слідуючи за масмедійним дискурсом, з легкістю проголошує регіон і його населення відповідальним за трагічні наслідки «русской весны». Традиційні методи аналізу з успіхом імплантуються в суспільне середовище, викликаючи широку підтримку та навіть захоплення. Слід зазначити, що аналогічно відбувалася імплементація в масову свідомість принципу колективної відповідальності за прорахунки радянської влади щодо кримських татар, чеченців, поляків, греків і решти репресованих народів, єдина провина яких полягала в тому, що вони народилися не в тому місці і не в той час. Поза увагою обивателя залишається і той «малозначущий» нюанс, що навіжені «ватники» дивним чином з'являлися там і тоді, де саме мали *цілком таємно* передислоковуватися ЗСУ; що вони насправді неспроможні були щось протиставити військам, окрім емоцій; а тим часом на вірність І. Гіркіну, якого переважна більшість рядового складу слов'янської міліції вперше в житті бачила на власні очі, слухняно (певне, за чиєюсь рекомендацією) під прицілами російських масмедійних камер присягали місцеві силові структури.

Фактично йшлося про те, що протистояти зовнішній агресії спроможні тільки реальні державні інститути, а не їх корупційні симулякри. Перехід їх на службу спочатку Гіркіну, а врешті ДНР/ЛНР був абсолютно логічним, бо симулякри не мають батьківщини і не служать народу. Вони мають лише хазяїна.

Тим часом як суспільний дискурс продовжує звикло в'язнути в питаннях регіонального сепаратизму та підраховувати частку лояльних до Києва мешканців у регіонах, варто говорити передовсім про засади державотворення і наповнення сучасного українського політичного проекту конституційним змістом.

Євроінтеграційний курс, що либонь не сприймається як нав'язлива ідея слабкої української державності, не є самоціллю. Це лише вектор суспільно-політичної перспективи. Лише орієнтир розвитку державних та суспільних інститутів.

Це – взірець і модель майбутнього, за допомогою яких українське суспільство прагне позбутися тавра failed state і отримати можливості реалізації власного потенціалу.

Мова не йде про те, аби Україна за будь-яку ціну приєдналася до європейського клубу супердержав і отримала всі належні його члену преференції. Мова йде передовсім про подолання катастрофічного відставання, про затвердження стандартів організації і взаємовідносин влади і суспільства, що скеровані на забезпечення базових принципів «свободи, рівності і братерства» для всіх громадян, а не лише для обраних.

Саме про побудову такої держави, йшлося в Києві 1917 року. Мова йде передовсім про те, що побудова дієвої ліберальної державної конструкції залишається єдиною надійною основою внутрішнього і зовнішнього суверенітету України. Мова йде про те, що реалізувати багато разів відстрочувану внаслідок фатальних історичних драм можливість сприятливого етнокультурного розвитку українства можна лише в межах власної державності із міцним соціально-економічним фундаментом.

У цьому сенсі «донбаський розлам» є своєчасним і вкрай корисним уроком. Він є приводом для «роботи над помилками», які, слід сподіватися, ще не пізно виправити. На глобальному рівні фактично йдеться не лише про лікування «донбаської рани» скороминущими політичними і економічними «припарками». Йдеться передовсім про реанімацію державного суверенітету України, створення й розбудову не симулякру державності, а реального його прототипу.

В контексті висловлених вище, без перебільшення, фундаментальних завдань сучасного етапу українського державо- та націєтворення варто по-новому поставити базове питання історичної пам'яті. Отже, яке місце в системі координат історії пам'яті відвести Донбасу?

Найбільш перспективним, науково і суспільно плідним, видається підхід до Донбасу як до української національної спадщини. Про що мова?

Стараннями вузького кола істориків, які реалізували видатний видавничий проект «Місця пам'яті» (1984–1992) та надали потужного поштовху оновленню французької нації,

до наукового обігу було введено нове розуміння терміну «Спадщина»: «власність, що передається від предків, культурний спадок країни». Завдяки цьому суспільство, що перед тим під спадщиною розуміло суто матеріальні об'єкти, переглянуло своє ставлення до минувшини. Згодом до царини спадщини, за словами П'єра Нора, «гуртом увійшли цілі блоки реальності». Після 1980 р., так званого «Року спадщини», оголошеного президентом Жискар Д'Естеном, Франція пережила семантичну революцію і все задля того, аби, за висловом того ж Нора, зберегти «ті сліди минулого, які суспільство бажає зберегти, щоб зустріти своє майбутнє»³¹.

Власне, перед подібним когнітивним дороговказом нині перебуває українське суспільство, якому для повноцінного руху в майбутнє також слід визначитися із тим, що воно візьме із собою з минулого. Отже, як ніколи гостро стоїть проблема визначення кола місць та об'єктів пам'яті, що складають основу історичної спадщини.

Передбачаючи обурені зойки певної частини українського політикуму, що ніколи не полишить позицій українського етноцентризму, зауважимо: не йдеться про те, що Донбас є більшою мірою національною спадщиною, аніж будь-який з решти українських регіонів. Не йдеться й про суто історико-культурний внесок Донбасу у формування базових засад українського націє- і культуротворення, матеріалізований у постатях Володимира Сосюри, Миколи Скрипника, Івана Дзюби, Микити Шаповала, Леоніда Бикова, Анатолія Солов'яненка, врешті – сотень тисяч уродженців регіону. Не йдеться про подальше культивування радянського донбаського міфу чи насадження його перевертня. Йдеться про формування через осмислення – усвідомлення – прийняття – розуміння обопільної відповідальності у відносинах між центром і регіонами. Йдеться про наповнення принципу унітаризму реальним історичним змістом.

Спробуємо пояснити суть, спираючись на безпосереднє значення слова «Спадщина».

³¹ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. – С. 64–65.

Спадщину найчастіше отримують від батьків/пращурів.

Не в наших силах змінити минуле. Але ми маємо вплив на майбутнє.

Ми можемо або відмовитися від своєї спадщини і дати їй перетворитися на порох, а можемо, заробивши кошти, склавши план-проект, побудувати на тому фундаменті будинок, гідний майбутнього наших дітей і онуків.

Стратегічно неправильно відмовлятися від донбаської спадщини. Попри сьогоденну зовнішню бідність і непривабливість її загальнотеоретичний та пізнавальний потенціал є колосальним, зокрема і в тому, що стосується теорій націй і націоналізмів, імперських практик маргіналізації та об'єктивних незворотних процесів націєтворення. Історія Донбасу – наскрізний стогін народу, який зазнав впливу оманливих ідей більшовизму, випив чашу випробувань і біди до дна. Вся його радянська історія є свідченням того, що комуністична ідея є утопією, а намагання її втілити в життя обертається масовим терором, соціально-економічною й етнокультурною деградацією. Цей урок має бути завчений не лише українським суспільством, а й донесений до решти світу.

Важливо те, що він може і має бути використаний задля переходу української нації на принципово новий ментальний, культурний і соціальний рівень.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Криза на Донбасі є яскравим віддзеркаленням кризи пострадянської ментальності, з притаманними їй відсутністю бачення перспективи та розуміння шляхів її досягнення, яка чимдалі загострювалася на тлі глобальної економічної кризи та соціальної стагнації. У такий спосіб, на жаль, болісно та жорстко проявила себе системна криза державної ідеології в системі координат пострадянських економік, неспроможних вписатися в сучасні світові тренди. Це зауваження, хоча й не рівнозначною мірою, стосується як України, так і Росії.

2. В основі затяжного й болісного перебігу подій 2014 р. на Сході України перебуває цілий комплекс проблем соціально-економічного, суспільно-політичного та етнокультурного характеру, що обумовлюють болючу, малоефективну та затяжну пострадянську трансформацію державних та суспільних організацій України і Росії загалом, їх регіональних сегментів зокрема.

Безумовно, вирішальним чинником донбасівської кризи є імперська щодо України та українців політична доктрина Росії, керівництво якої визнало суспільно-політичну кризу початку 2014 р. в Україні слушним часом для втілення власної геополітичної стратегії, ґрунтованої на амбіціях євразійського лідерства. Крим і Донбас були обрані в якості найслабшої ланки української модерної державності не випадково. Власне, стратегія полягала у відокремленні від України широкого поясу причорноморських земель – колонізованих найпізніше з усіх земель, що входять до її складу. Висновки відповідних аналітичних структур наголошували: саме тут частка і вплив росіян і російськомовних громадян є найвищою, саме тут найбільш поширеною розмовною мовою є російська, саме тут соціологічні опитування впродовж років

фіксують стало високу ностальгію за радянським минулим. Цього, як вважалося, було цілком достатньо, аби за першої ліпшої нагоди «повернути» велику частину території сучасної України в російську «рідну гавань». Саме такий зміст вкладався в нині збанкрутілий політичний проект під назвою «Новоросія».

3. Попри те, що він зазнав поразки, не варто заперечувати того очевидного факту, що і на загальному, і на регіональному рівні залишається безліч об'єктивних проблем, що роблять Україну вразливою перед аналогічними «проектами». Проблеми ці мають комплексний характер. Отже, й підхід до їх вирішення має набути вигляду комплексної державної стратегії.

4. Що стосується специфічних проблем Донбасу, слід зауважити таке:

- Луганщина і Донецщина відносяться до територій, колонізованих українцями найпізніше – впродовж XVII–XX ст.ст.;

- на певних етапах колонізація регіону здійснювалася зусиллями низки етносів, іноземних за походженням зокрема, але домінуючою групою аж до 1930-х рр. залишалися українці;

- кардинальні зміни етнонаціональної ситуації в регіоні відбулися впродовж кінця 1930–1970-х рр. Репресії та депортації за національною ознакою фактично знищили історичну етнонаціональну конфігурацію Східної України. Трудові міграції повоєнних років створили вагому перевагу російського населення в промисловому осерді Східної України – Донбасі.

- характерною прикметою новочасної регіональної спільноти, сформованої методами соціальної інженерії впродовж чотирьох десятиліть з трудових мігрантів з усіх регіонів СРСР, був її нестійкий характер. Стабілізація цієї повсякчас відкритої демографічної системи відбулася на основі радянської масової культури та пролетарської ментальності.

- це, власне, і є основою нинішнього ментального протистояння регіональної спільноти стосовно решти України, передусім Західної – виразно національно орієнтованої.

5. Нівелювання гостроти нинішніх суперечностей між регіоном і центром перебуває в площині подолання хронічних соціально-економічних проблем, реструктуризації його гос-

подарського комплексу, рекреації життєвого простору, гуманізації соціального життя й повноцінного включення до загальнодержавного етнокультурного дискурсу. Власне, перераховані завдання актуальні не лише для Донбасу, а й на решті терен України.

6. Вирішення комплексу соціально-економічних та суспільно-політичних проблем регіону зокрема, України загалом вимагатиме виваженої стратегії і докорінного реформування. Що ж стосується зміцнення доцентрової потужності суспільно-політичного та етнокультурного поля України, вона може бути підсилена вже в найближчій перспективі. Вирішальну роль тут відіграватиме оптимізація інформаційної та культосвітньої політики. Потужна просвітницька кампанія, передовсім через місцеві засоби інформації, повноцінне залучення Донбасу до загальноукраїнського культурного дискурсу спроможні швидко і в позитивному напрямі вплинути на стан свідомості регіональної спільноти.

7. Втім, часткове пом'якшення суперечностей між регіоном і центром не є основоположною метою української державності. Глобальна мета полягає в оптимізації процесу націєтворення, розбудові громадянського суспільства та державного організму, в якому регіони становитимуть його надійну опору.

8. У зв'язку із цим варто наголосити на необхідності здійснення комплексних сучасних наукових розвідок з проблем націй і націоналізмів, регіоналістики і лімознавства, регіональної історії як наукової основи корегування та оптимізації державної національної і регіональної політики. Продукування базових історичних та пам'яттєвих складових українського національного проекту та його найширша популяризація в суспільстві впродовж ближчої перспективи залишатимуться базовим завданням української гуманітаристики. Широкі за представництвом наукові дискусії та форуми мають стати лабораторіями розробки теоретико-методологічного підґрунтя державної політики пам'яті. Намагання вирішувати їх кулуарно чи відомчо слід визнати шкідливими і недалекоглядними.

9. На часі не лише створення сучасних комплексних досліджень з історії регіону та його ідентичності, а й

послідовна й повсякчасна просвітницька робота, спрямована на створення інформаційного простору, який би об'єднував регіони, регіональні спільноти та регіональні ідентичності на засадах толерантності й спільної праці заради майбутнього України.

10. Варто наголосити на необхідності розробки комплексної стратегії інтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу, яка має включати низку взаємопідсилюючих заходів, спрямованих на соціально-економічне відродження, суспільно-політичне оздоровлення, соціальну реабілітацію, гуманізацію та культурну інтеграцію Донбасу в загальноукраїнський контекст. Розробка та опробування заходів, спрямованих на інтеграцію Донбасу в загальноукраїнський соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний проект, мають бути виведені на рівень державної стратегії. Сподівання на те, що по мірі зменшення гостроти збройного протистояння ситуація увійде в звичне русло відразу після відходу російських мілітарних, парамілітарних формувань та колаборантів, слід визнати недалекоглядними та шкідливими. На майбутнє слід працювати вже сьогодні. Це було зрозуміло навіть радянським управлінцям. Відступивши з терен Донбасу, вже в жовтні 1941 р., радянський уряд розпочав опрацьовувати програму його відновлення: при загальносоюзному Наркоматі вугільної промисловості було створено Бюро генерального плану по відбудові Донбасу, яке розробило плани й технічні проекти відновлення донецьких шахт. Пізніше Наркомат чорної металургії СРСР та Інститут чорної металургії СРСР дістали від Державного комітету оборони завдання розробити головні напрями відбудови галузі. Йшлося про те, щоб для відбудовних робіт не втратити жодного дня після звільнення Донбасу. Не випадково в 1943 р. уряд мав на руках детально опрацьовану карту відродження господарського комплексу регіону, що значно підвищило ефективність тогочасних державних заходів.

11. Враховуючи колосальну широчінь завдань, що постають перед Українською державою у зв'язку з донбаською кризою та гібридною війною, а також обмеженість мобілізаційного ресурсу, варто наголосити на вузлових проблемах, які слід врахувати при налагодженні роботи органів

влади та управління на постраждалих внаслідок нинішніх подій територіях. Передовсім слід вивчити та врахувати щільність і тривалість ідеологічної обробки, якої зазнало населення, та рівень загальної дегуманізації соціального середовища. Робота місцевих адміністрацій передусім повинна спиратися на загальноукраїнський дискурс пріоритетності базових природних людських прав та дотримання законності.

12. Низка практичних кроків щоденної адміністративної роботи, спрямованих на повернення та інтеграцію раніше окупованих територій до загальноукраїнського політичного та етнокультурного проекту, а також підвищення авторитету української держави можуть спиратися на широку суспільну дискусію навколо проблем:

- повного та неупередженого розслідування злочинів проти людяності, тотального порушення прав людини і недотримання соціальних зобов'язань окупаційних адміністрацій;

- неоголошеної інформаційної, військової та економічної війни Росії проти України;

- порушення прав і свобод (зокрема, свободи совісті) на окупованих територіях;

- недопущення застосування принципу колективної відповідальності за окупацію та колабораціонізм;

- обговорення перспектив регіону в складі України (передусім гарантування європейських стандартів прав на мирні зібрання, свободу слова та совісті, недоторканість приватної власності, базових особистих і громадянських прав і свобод тощо);

- широке громадське обговорення обставин і руйнівних наслідків окупації;

- використання найбільш ефективних важелів донесення до масової свідомості й закріплення результату з використанням технологій, задіяних Російською Федерацією, як таких, що засвідчили найвищу результативність;

- передусім ідеться про залучення телебачення з усім ресурсом та інструментарієм його впливу. Найбільшу потужність, як здається, справлятимуть інтерв'ю, репортажі з місцевими мешканцями (найбільш авторитетними, упізна-

ваними) з постійним віднесенням до загальноукраїнського контексту – в простій, зрозумілій формі;

- створення конкурентних російськомовним інформаційних каналів, що будуть десятиліттями просувати в середовищі російськомовної людності ідеї української державності та української політичної нації;

- послідовного, поступового, професійного демонтажу пострадянської ментальної, соціально-економічної, суспільно-політичної спадщини;

- непримиренної деконструкції корупційних структур як безпосередньої основи сепаратизму, донесення до масової свідомості реальних шляхів приходу корупціонерів до влади та викриття джерел їх збагачення;

- нейтралізації реваншистських пострадянських та «рускомирських» смислів, ідей, рухів та організацій.

13. Події останнього часу засвідчують, що в процесах загострення соціальної конфронтації вирішальну роль відіграли механізми культурного розтління суспільства, що ведуть до архаїзації масової свідомості, створення умов, які відкидають суспільство (регіональні спільноти) в стан соціальної й культурної архаїки, з невідворотністю створюють ситуацію відсутності політичного вибору (що доволі зручно для маніпулювання суспільством). Оборотною стороною цього процесу є посилення, а згодом і домінування ірраціонального в масовій свідомості. Отож, опертя на людський потенціал Донеччини і Луганщини має стати стратегією його інтеграції до загальноукраїнського проекту та відродження. Зважаючи на історичний досвід Донбасу, слід зауважити, що ставка на потенціал ресурсної економіки в сучасному контексті приречена на поразку. Вона лише продовжуватиме агонію «Всесоюзної кочегарки», замість того, аби наповнити регіон новим життям і новими сенсами. Донбас потребує перспективи, високої мети, інтегрованої в загальноукраїнський національний проект.

14. Варто вже сьогодні потурбуватися про розробку проекту соціальної та психологічної реабілітації населення окупованих територій, розпочати створення інституцій та підготовку спеціалістів для його реалізації. Але значно важливіше розпочати розробку проекту оновлення не лише

Донбасу, а й Луганщини та Донеччини загалом, у фокусі якого перебуватимуть не економіка регіону чи певна галузь економіки, а їх людський потенціал. Підвищення соціальних стандартів, рівня життя, розширення світоглядних меж і культурних обріїв регіональної спільноти має стати основою стратегії її інтеграції до загальноукраїнського проекту. Ресурс для докорінного переформатування народногосподарського комплексу регіону на сучасних засадах інноваційності, гуманізму, толерантності цілком достатній.

15. Консультації з академічним та експертним середовищем повинні перетворитися на звичну норму проходження всіх адміністративних рішень, що стосуються як окупованих, так і визволених територій Донбасу. Передовсім це стосується проходження рішень, пов'язаних із здійсненням освітньої, гуманітарної, історичної, економічної, соціальної та етнонаціональної політики держави. Варто визнати необхідним створення постійно діючої експертної комісії з представників органів державного управління, міністерств і відомств, а також науковців (зокрема Інституту національної пам'яті, Інституту історії України, Інституту соціології, Інституту економіки, Інституту держави і права НАНУ тощо), яка здійснювала б фаховий моніторинг та експертизу законодавчих проєктів, управлінських рішень та суспільних ініціатив.

16. Слід зауважити, що науковий, суспільно-політичний та обивательський (масовий) дискурс існують в нашій країні відокремлено один від одного. Міфи й штампи затьмарюють не лише розум обивателів, а й науковців. Творення нового донбаського міфу і підведення під нього певного фактичного підґрунтя стало чи не лейтмотивом історіографії. В цьому контексті варто нагадати, що метою науки є не формування образу «іншого», а фундаментальне наукове вивчення процесів реального життя. Нині завдання науки полягає ще й у фаховій експертизі, діагностиці «больових точок» з метою ефективного їх лікування. Величезний багаж наукових знань про історію регіону, регіональну ідентичність впродовж десятиліть нарощувалися без жодного інтересу суспільства. Суспільно-політичний дискурс продукувався на основі запозичення, екстраполяції та гіперболізації лише найбільш

дискусійних та провокаційних складових дискурсу наукового та обслуговував передовсім інтереси політичних сил (причому, не завжди вітчизняних). Вдячними користувачами цієї ситуації стали засоби масової інформації, що запозичуючи скалки суспільно-політичного дискурсу, причому, найбільш скандальні з них, створювали відповідне інформаційне середовище, засмічене штампами і міфами, що безвідповідально руйнували умовну єдність українського соціуму. Обиватель, своєю чергою, перебуваючи між молотом і ковадлом різноспрямованих політичних сил, звично існує в системі координат постійного протиборства, жупела сепаратизму і розколу України.

В контексті висловленого вище варто говорити про нагальність розробки та запровадження в життя програми відновлення історичної пам'яті регіону, інтегрованої до загальної стратегії історичної політики України і водночас такої, що враховує регіональну специфіку. Державна історична політика має спрямовуватися на обмеження суспільних практик, спрямованих на розпалювання ворожнечі, запровадження мови ненависті в інтерпретаціях та репрезентаціях минулого, та підтримку практик, які створюють передумови для широкого суспільного діалогу та формування консенсусу щодо спірних питань минулого.

18. Держава має визнати дослідження історії тимчасово окупованих територій та розробку програм їхньої інтеграції до загальноукраїнського соціально-економічного, суспільно-політичного та етнокультурного контексту пріоритетним напрямом.

Історичний досвід Донбасу має бути осмислений. Новітнє варварство – шлях у прірву. На осмислення історичного феномену Донбасу в Україні має бути мобілізований інтелектуальний потенціал та максимальна амплітуда міждисциплінарного дослідницького інструментарію. Наповнення історичної канви правдою лишатиметься пріоритетним завданням наступної генерації українських істориків. Без відновлення історичної пам'яті на засадах правди розмови про рух у майбутнє є безглуздими.

19. Реконцептуалізація теоретичних підходів до вивчення таких продуктів модернізації, як нація і національна дер-

жава, у світлі історії Донбасу та подій останніх років залишатиметься вкрай актуальною науковою проблемою. Держава має ініціювати продуктивне наукове дослідження та суспільне обговорення сучасних проблем українського націєтворення та розробку дорожньої карти міжнаціонального примирення в Україні заради її майбутнього.

20. Стартовим майданчиком налагодження конструктивного діалогу із регіональною спільнотою та протистояння зовнішній експансії могла б стати широка, послідовна і систематична популяризація минувшини регіону, зокрема й через засоби масової інформації.

Аналітична доповідь

В. Смолій, Л. Якубова

**ДОНЕЧЧИНА І ЛУГАНЩИНА:
МІСЦЕ В МОДЕРНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЕКТІ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 18.03.2016 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 3,6. Обл. вид. арк. 2,57.

Тираж 300. Зам. 07. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4